

A nyelv fejlődése belső törvényeinek kérdéséhez*

SZTÁLIN elvtárs irányt mutató nyelvtudományi munkáinak megjelenése óta látjuk világosan a nyelvről, hogy: „szerszám, eszköz, melynek segítségével az emberek egymással érintkeznek, kicserélik gondolataikat és kölcsönösen megértik egymást” (SZTÁLIN: MV. 238), s hogy „közvetlen kapcsolatban van az ember termelő tevékenységével és nemcsak termelő tevékenységével, hanem az ember minden egyéb tevékenységével is, munkájának valamennyi területén, a termeléstől az alapig, az alaptól a felépítményig” (uo. 228), vagyis „az emberi tevékenység valamennyi területét átfogja” s így működési köre „majdnem határtalan” (uo.). Így természetes, hogy — mivel mindig „egyszerre . . . tükrözi a termelésben beállott változásokat” (uo.) — a társadalom fejlődésének minden szakaszában, mondhatnók: minden pillanatában, meg kell felelnie annak a követelménynek, hogy az anyagi és szellemi kultúra fejlettségi fokának, mindenkori állapotának megfelelően pontos kifejezője legyen.

Mivel pedig a társadalom fejlődése — melyet a nyelvnek nyomon kell kísérnie — haladó fejlődés, az alacsonyabbtól a magasabb forma felé való fejlődés; mivel az anyagi és szellemi kultúra, a társadalom ismeretköre, a természet tényeiről és törvényeiről, a társadalom jelenségeiről és fejlődés-törvényeiről való ismereteinek állománya egyre gyarapodó és szélesedő; — a nyelv, amelynek ezzel a fejlődéssel lépést kell tartania, „korszakok egész sorának terméke, amelyek folyamán kialakul, gazdagodik, fejlődik, csiszolódik” (uo. 226), azaz: ugyancsak haladó fejlődést mutat. Ezt mutatja a nyelv szókincese, melynek fejlődése nem kicserélődés útján¹, nem megsemmisülés és újrakeletkezés útján történik, „hanem a létező szókinces új szavakkal való kiegészítése útján, amelyek a társadalmi rend változásaival, a termelés fejlődésével, a kultúra, a tudomány fejlődésével kapcsolatban keletkeztek, amikor is annak ellenére, hogy bizonyos számú elavult szó eltűnik, a szókinces sokkal több új szóval egészül ki” (uo. 240). Ezt mutatja a nyelvtani rendszer, mely lassabban változik ugyan az alapszókincesnél is, de mégis: „az idők folyamán változásokon megy át, tökéletesedik, javítja és pontosabbá teszi szabályait, új szabályokkal gazdagodik”² (uo.). Ha mindehhez hozzávesszük azt, hogy

* Előadás a Nyelvtudományi Intézetben 1952 februárjában. — A szokásostól eltérő rövidítések: MV. = A szovjet nyelvtudomány kérdései (Marr-vita). Szikra. Bp. 1951. — NyIK. = A Nyelvtudományi Intézet Közleményei (Könyvmatros folyóirat).

¹ Itt — és a továbbiakban is — ki kell rekeszteni a nyelvcsere útján haladó néptömegek esetét, s így az ilyen vagy más úton kihalóban levő nyelveket is. Vizsgálódásaink, SZTÁLIN elvtárs nyomán, csak a nyelvfejlődés normális, tehát független eseteire korlátozódnak; a „keresztvezetés” esetében tehát nem a legyőzött, hanem a győztes nyelvre.

² Aligha beszélhetünk a nyelvtanban visszafejlődésről. A duális eltűnése ugyanis a magasabbrendű többszámúknak, a közös „nem-egy” kategóriájának kialakulásával függ össze (vö. CSERNIK: NyIK. II/5, 53); a magyar *-ba* és *-ban*, vagy a jelentő és a felszólító mód (*láthassa*) egybeesési tendenciája pedig nem szünteti meg a két külön kategóriát;

a nyelv mindkét szektora, tehát szókincse éppúgy, mint nyelvtani rendszere, a meglévő alapra épül tovább, a meglévő alap kibővítése és tökéletesítése útján fejlődik, világossá válik előttünk a nyelv fejlődéséről szóló sztálini tanításnak néhány alaptétele :

1. a nyelv fejlődésének alapvető törvénye, alaptendenciája a haladó fejlődés, vagyis a bővülés, tökéletesedés, csiszolás ;

2. e haladó fejlődésnek alapvető — de nagyon gyakran nem közvetlen — oka : a társadalomnak, a nyelv által szolgált népnek haladó fejlődése, vagyis anyagi és szellemi kultúrájának állandó növekedése, ismeretkörének állandó bővülése, ismereteinek fokozódó elmélyülése ;

3. e fejlődés nem robbanások útján, nem megsemmisülések és újrakeletkezések útján megy végbe, hanem a meglévőnek továbbfejlesztése útján.

Aligha lenne azonban célravezető, ha „spekulatív úton, nyelvi tények nélkül” (vö. A SzTA. Nyelvtudományi Intézetének határozatai, NyIK. II/5, 73) próbálnók ezekből megfejteni a nyelv fejlődésének belső törvényeit : ezeket csak „az adott nyelv tényei és fejlődése alapján lehet megállapítani” (uo. 74). Ezért helyesebb lesz talán, ha mindenek előtt megpróbáljuk a fenti három tételt a magyar nyelv szókincsének és nyelvtani rendszerének néhány pontján konkretizálni.

I.

Nézzük először a szókincset.

1. A szókincs bővülő tendenciáját nem igen szokás kétségbe vonni. Az, hogy a nyelvből kieső és elavuló szavak száma lényegesen kisebb, mint a születő újaké, mindenki előtt világos, aki például régi nyelvemlékeket olvasgat, aki régebbi és újabb szótárakat hasonlít össze, vagy akárcsak figyelemmel kíséri nyelvünk mai mozgását, fejlődését. A szókincs bővülő, szaporodó jellegét tehát aligha kell bizonyítanunk. S bizonyára hasonlóan világos az is, hogy e szaporodás — kevés kivételt nem számítva — egyben tökéletesedés is. A *jó* és a *jóságos* ; a *szép* és a *szépséges* ; a *jóság* és a *jóságosság* ; az *apa* és az *atya* ; a *régi*, *öreg*, *agg*, *ó* ; a *kutya* és az *eb* egymással nem azonosítható szavak, külön-külön eszközök, fogalmi- vagy hangulat- vagy stílusárnyalatukban egymástól eltérő elemek. A bővülés, az új szó keletkezése tehát mindeme felsorolt esetekben egyúttal tökéletesedést is jelentett ; nemcsak mennyiségileg eggyel többet, hanem egyben egy kis lépést a felé is, hogy az addiginál finomabban és pontosabban tudjuk gondolataink közlésére a megfelelő eszközt megválasztani.

De a fejlődés során nemcsak új szavak alakulnak, hanem a szóalkotás eszközei is bővülnek, differenciálódnak, finomodnak. A magyar nyelvnek külön életében, viszonylag nem régi időben egymásután több eszköz is alakult olyan melléknevek képzésére, amelyek az alapszóban megjelölt cselekvésre való hajlamosságot jelölik : az *-ánk*, *-énk*, az *-ós*, *-ős*, az *-ékeny*, *-ékeny* és az *-atag*, *-eteg* (vö. Kis-Erős : Magyar nyelvtan, 322). A négy eszköz árnyalatilag más és más : az egyik a cselekvést inkább állandó tulajdonságként, a másik csak mint állandó lehetőséget vonatkoztatja a jelzett szóra stb. Mindenesetre :

ezeknek csak eszközei esnek egybe, de az inessivus és illativus, illetőleg a jelentő és a felszólító mód különállása ezzel nem szűnik meg. Az egyes részletek látszólagos visszafejlődése tehát a nyelv egésze szempontjából rendszerint nem az.

a tézsta *omlós*, a fal *omlatag* vagy *omlékony*, és ezt felcserélni nem lehet. A szóképző elemeknek e téren való megszaporodása tehát ismét finomodás, gazdagodás is egyben.

2. Mi az indító oka egy-egy szó születésének, egy-egy új szó keletkezésének a nyelvben? SZTÁLIN elvtárs szerint: „Az ipar és a mezőgazdaság, a kereskedelem és a közlekedés, a technika és a tudomány állandó fejlődése megköveteli a nyelvtől szótárának kiegészítését...” (MV. 288), s éppen a szocialista építés korában pl. az orosz nyelvnek szókincese „nagyszámú új kifejezéssel gyarapodott, amelyek az új szocialista termelés létrejöttével, az új állam, az új szocialista kultúra, az új közszellem, az új morál megjelenésével, végül a technika és a tudomány fejlődésével kapcsolatban keletkeztek...” (uo. 224). Az új szavak keletkezésének oka tehát az esetek túlnyomó részében: új tárgyak vagy fogalmak keletkezése, ismert dolgok jobb, részletesebb megismerése; röviden: a társadalom anyagi vagy szellemi kultúrájának előrehaladása, gondolkodásának tartalmi kibővülése.³ Új szó tehát általában azért keletkezik a nyelvben, mert új fogalom keletkezett, s ezt az új fogalmat el kell nevezni, meg kell jelölni.

3. Milyen forrásokból és milyen módon ad a társadalom nevet az új fogalmaknak? A forrás is, a mód is többféle lehet. A legegyszerűbbnek látszó s mégis a legkevésbé termékeny mód az, amikor természeti hangokról vagy mozgásokról van szó s ezeket utánozni vagy ezek hangulatát érzékeltetni próbáljuk. Ilyen hangutánzó-hangfestő eredetű szavunk túlsok nincsen, az alkotásmód maga egyre kevésbé termékeny, s maguk az így alkotott elemek igen kis használati körre szorítkoznak; szófaji hovatartozásuk is bizonytalan, leginkább az indulatszókhoz hasonlíthatnak. Ilyenek: *reccs! durr! brumm-brumm* stb. Nem is igen használatosak magukban, csak továbbképzett alakban: *reccseg, reccsen; durrog, durran; brummog*. A hangfestők mind továbbképzett formákban élnek csak: *libeg, libben, lobog, lobban* stb. (Vö. GOMBOCZ: MNy. IX, 385; BÁRCZI, Szókincs 16). — De a továbbképzés a szóalkotásnak már másik módja.

A továbbképzés a magyarban egyik legelevenebb, legtermékenyebb szóalkotási mód. Ha az alapszókat függőleges, az egyes képzőket pedig erre merőleges vízszintes síkban képzeljük el, a találkozási pontoknál igen sok új szót találunk, amelyek potenciálisan régóta készen voltak, de a tudatba csak akkor léptek be, a szókincsnek csak akkor váltak élő tagjaivá, amikor a velük jelölt fogalmak megjelentek. A szocialista építésre való áttérés előtt pl. e képzeletbeli koordináta-rendszer egyik részében a következő volt a helyzet:

múlik	múló	múlva	múlékony	múlás
mozog	mozgó	mozogva	mozgékony	mozgás
félt	féltő	féltve	féltékeny	féltés
olvad	olvadó	olvadva	olvadékony	olvadás
termel	termelő	termelve		termelés
békül	békülő	békülve	békülékeny	békülés

³ Szándékosan részletezem most és a továbbiakban is azt, amit egyszerűbben így ehetne nevezni: a nyelvet beszélő társadalom története; mert a marrizmus ez utóbbit eszükítette az alapok, illetőleg a társadalmi formációk változásának történetére.

Az egyik tag tehát hiányzott az egyik sorból, mert a tőkés termelési viszonyok között a termelékenység nem volt tudatosított probléma. Amikor azonban a népgazdaság fejlődésével problémává vált, a *termelékeny* szó szinte készen volt már, csak ki kellett mondani; s aligha okozott valakinek is fejtörést a szó jelentése. (Hasonlóan az analógiáról: HORGER; A nyelvtudomány alapelvei, 37.)

Ugyanígy üres volt sokáig egy-két hely ebben a sorban is:

bátor	bátran	bátorság	bátortalan	bátortalan- ság
szerény	szerényen	szerénység	szerény- telen	szerény- telenség
éber	éberen	éberség		
hű	hűen	hűség	hűtelen	hűtlenség

Fejlődésünk során azonban az éberség kérdése mellett annak hiánya is problémává vált. Eleinte voltak próbálkozások ilyen körülírásokkal: *az éberség hiánya*; de ez részben nehézkes volt, részben melléknévi formában nem volt használható; a nyelvérzék egyre inkább kezdi tehát kihasználni a potenciálisan úgyis meglévő *ébertelen* és *ébertelenség* alaknak az aktív szókinszbe való bevonásának lehetőségét.

A szóképzés tehát igen alkalmas eszköz arra, hogy újonnan felmerülő fogalmakra meglévő alapszóból meglévő képzővel új nevet alkossunk. A képzés akkor sikerült, ha mindenki azonnal megérti — számítsuk itt le az ujdonság időleges zavaró hatását — s kissé úgy érzi, hogy a szó alapjában véve nem is új. A szóképzésnek tehát — minden elevevége ellenére — határai nem tághatók a végtelenségig: az új szavaknak képzés útján való alkotását a nyelv érvényben lévő törvényei szabályozzák.

Az új szavak alkotásának ugyancsak eleven módja a *s z ó ö s s z e t é t e l* is. A szóösszetételt nyelvünk egy korábbi fejlődési szakaszában az jellemezte, hogy mondatból vált ki, mondattagok összetapadása útján keletkezett. A mellérendelő összetételeket azonos mondatrészek összetapadásából (*dús-gazdag*: két jelző; *jár-kél*: két állítmány), az alárendelő összetételeket szintagmák kiválásából magyarázzák (pl. GOMBOCZ, Alaktan 146). Az eredet szempontjából e magyarázat alighanem helytálló; leíró szempontból azonban már nem. PAIS DEZSŐ kiegészítőleg felveszi azt a lehetőséget is, hogy összetételek más, eredetileg mondatokból kivált összetételek analógiájára keletkezzenek, mondatokon kívül (Szóalaktan 11). De a kérdés, úgy gondoljuk, ma már ennél is határozottabban teendő fel. Valószínűnek látszik, hogy az eredetileg mondatokból kivált, de ma már évszázadok óta önálló lexikális eszközökként szereplő összetett szók a fejlődés során már nem is egyszerűen analógia alapjaként szerepelnek, hanem összetételi szabályokká sűrűsödtek. Amikor tehát ilyen összetételeket alkotok: *jogbitorló*, *vérlázító*, nem a mondatból veszem ki őket, ahol egyébként is *jogot bitorló*, *vért lázító* alakban szerepelnének; de még csak nem is közvetlen analógiákra alapítok. E szavak alkotásakor

egyszerűen összetételi szabályt alkalmazok, amely valahogy így hangzik: a tárgyias összetételben az igei eredetű névszói utótag közvetlenül kapcsolódik a tárgyrag nélküli előtaghoz. Ha tehát ragos tárgyias összetételt akarnék alkotni, nemcsak az analógiáktól térnék el, hanem szabállyal találnám szembe magamat, ami ennek ellentmond. — Ugyanígy nem alkothatok viszont hasonló utótaggal ragtalan helyhatározós összetételt, mert ott meg az a szabály, hogy a viszonyt jelölni kell: *férjhezmenő, sárbafűlt*.

Az összetétel tehát igen eleven szóalkotási mód és sajátosan szóalkotási mód; de megvannak a maga szabályai; és az új szavak alkotásának e szabályok szerint kell lefolynia. A *népbolt* sohasem volt szintagma, már keletkezésekor kizárólag lexéma volt, új fogalmat akart megjelölni; s mivel alkotásában jól érvényesült a birtokos összetétel alkotási szabálya, ugyanolyan könnyen érthető elemként üdvözölte a nyelvérzék, mint a képzés útján alkotott *termelékeny* szót.

Az új tárgy megnevezésének szokásos módja a *névátvitel* is. A vízi közlekedés eszközeinek megalkotásakor a csónak vagy hajó különböző részeit az állat testrészeiről nevezték el. Így lett a hajónak *orra, fara, gerince*. És viszont: amikor az ember anatómiai ismeretei elmélyültek, amikor saját-magán felfedezett néhány olyan testrészt, amelyeknek addig nem volt neve, mert az állatnak, amelyről addigi anatómiai tudását szerezte, nincsenek olyan testrészei, vagy nem feltűnők: a külső világ bizonyos konkrét tárgyainak nevét vitte át ezekre: *sarok* (eredeti jelentése 'Ecke'), *nyakszirt* (régőbbi a 'domb' jelentése), *borda* (eredetileg takácsműszó) (vö. GOMBOCZ, Jelentés-tan. 72, 76)⁴.

Természetesen a névátvitelnek is vannak szabályai. A névátvitelt a hasonlóság teszi lehetővé. A hajónak hosszában elnyúló felemelkedő részét aligha nevezhették volna *far*-ának; ahogyan pl. az alsó kar sem nevezhető el *bordá*-nak, mert a kettő közt semmi hasonlóság nincsen.

A fent felsorolt esetekből általánosságban a következőket látjuk:

1. Az új szó keletkezésének, alkotásának oka valamilyen új tárgy vagy fogalom keletkezése vagy megjelenése, illetőleg az annak megjelölésére való törekvés.⁵
2. Az újonnan alkotott szót a meglévő szóállomány felhasználásával alkotjuk meg.⁶
3. Az új szó megalkotásának módját szigorúan megszabják a nyelv sajátos törvényei, akár képzésről, akár összetételről, akár pedig névátvitelről volt szó.

Az eddig felsorolt névalkotási módokkal szembenáll az a szintén gyakori eset, hogy egy-egy új fogalomra, illetőleg tárgyra megismerésekor nem a meglévő szavakból alkotunk új szót a szokásos eszközökkel, hanem a fogalommal

⁴ A társadalom fejlődésének, az anyagi kultúra és a gondolkodás történetének szempontjából ezek az esetek igen sok további tanulságot is szolgáltatnak; a szókincs fejlődéstörténete szempontjából azonban e tanulságok másodlagos fontosságúak most.

⁵ Ki kell rekeszteniünk itt a meglévő idegen szavak helyettesítése céljából *t u d a - t o s a n* alkotott új szók esetét. Itt az indíték, a keletkezés oka más, — bár a két következő pont ezekre is érvényben van. A szavak keletkezésének ez legfeljebb csak bizonyos korokra jellemző, de semmi esetre sem általában jellemző formája.

⁶ A hangutánzók és hangfestők, csekély számuk és említett sajátágaik alapján, az általános szabály szempontjából elhanyagolható kivételek.

vagy tárggyal együtt nevét is idegenből vesszük át. A magyar tőszavak tetemes része ilyen eredetű. A z i d e g e n s z ó á t v é t e l e : a névalkotásnak egyik módja, de az eddigiektől merőben eltérő. Felmerül tehát itt az a kérdés : az ilyen szavaknál érvényesülnek-e valamilyen módon a nyelvnek sajátosan nyelvi szabályai ; vonatkozik-e ezekre is a hagyomány ; hat-e rájuk valamilyen módon a magyar nyelv, mint az átadó nyelvtől sok mindenben eltérő rendszer?

Úgy tapasztaljuk, hogy a magyar nyelv mint átvevő, sok mindenben hat ezekre az idegenből származó szavakra ; kiterjeszti rájuk szabályait, a maga jellemzően belső sajátosságainak megfelelően alakítja át őket. Hat rájuk mindenek előtt hangalakjukban, — ezt a hangtannál tárgyaljuk majd meg. De olykor ezen túlmenően is változik az idegen szavak alakja, hogy egy-egy elevenebb képző síkjába, vagy egy-egy gyakoribb szóvégződés csoportjába kerüljenek ez által. Így lett — nyilván a *-ka*, *-ke* kicsinyítőképzős szavak hatására — a szláv eredetű *loksa* és a latin eredetű *lekce* hangátvetéssel *laska* és *lecke* ; így alakult — nyilván a foglalkozásneveknél gyakori *-ár*, *-ér* végződés hatására — a feltehető eredeti **káprál* és **vincerél* szavakból ugyancsak átvetéssel *káplár* és *vincellér* (vö. DEME, Hangátvetés, MNyTK. LXIX, 43, 44). — S hogy többet ne is említsünk : igét a honfoglalás óta nyelvünk csak képzővel ellátva fogad be még akkor is, ha az az átadó nyelvben is ige volt (SzófSz. *fékoadta* al.).

A nyelv sajátosságai, kisebb-nagyobb mértékben, éreztetik tehát jelenlétüket és alakító hatásukat az idegenből átvett szavak alakján is ; — azok továbbfejlődése meg szinte minden megkülönböztetés nélkül ugyanazon szabályok szerint történik, mint az eredeti elemeké ; akár hangfejlődésre gondolunk, akár továbbképzésükre, akár esetleges jelentés- vagy kategória-változásukra stb. Végeredményben tehát : az idegen szó átvételét — a szélső eseteket most nem tekintve ⁷ — éppúgy egy-egy új tárgy vagy fogalom megjelenése teszi szükségessé, mint az új szavak alkotását ; s beilleszkedésük módját éppúgy a nyelvnek érvényben lévő sajátos szabályai szabják meg, mint az újonnan keletkező szavaknál a képzés vagy az összetétel módját.

Összefoglalva az eddigieket : az új szó keletkezésének — akár belsőleg alkotott, akár idegen eredetű — rendszerint az az o k a, hogy a társadalom új tárgyat vagy új fogalmat ismer meg s ezt a gondolatok kieserülésének fennakadás nélküli biztosítása érdekében névvel akarja ellátni, szóval akarja jelölni⁸. (Így pl. CSIKOBAVA : MV. 14.). Az ok tehát : a gondolkodás tartalmi

⁷ Nem akarjuk tehát mentégetni a zsargonoknak feleslegesen felszedett idegen szavait ; sem a divatból, titkolózásból, affektív okokból átvett elemeket. — S az elmondottak természetesen nem vonatkoznak sem a kétnyelvűség, sem az el-másnyelvűsödés folyamánként egyes nyelvekbe tömegesen áramló és újat nem hozó idegen elemekre sem. (Vö. I. jegyzet.)

⁸ Ez vet fényt a tájszavak keletkezésének kérdésére bizonyos korban. A tájszavak egy része nyilván azért táji érdekű, mert a szóval jelölt fogalmat vagy tárgyat a táj népe olyan korban ismerte meg, amikor a fejlődés a gazdasági és kulturális decentralizáltság körülményei közt folyt ; amikor tehát az egyes tájak nem egyszerre s nem is egy forrásból ismertek meg új dolgokat (*kukorica* — *törökbúza* — *málé* — *tengeri* ; *krumpli* — *burgonya* — *pittyóka* — *grulya* stb.). Fejlődésünk mai fokát éppen az ellenkezője jellemzi : az új jelenségek országosan egységesen terjednek el (*kulák*, *traktor* ; *karalábé*, *paprika* stb.) egyetlen központi forrásból (vö. AVANYESZOV : NyIK. II/2, 56). — Meggondolkoztató ez a régi török és szláv átvételek szempontjából is, melyeknek nagy része szintén országosan egységesen elterjedt.

bővülése. Az új szó keletkezésekor, illetőleg átvételekor azonban e névalkotásnak módját olyan törvények szabályozzák, amelyek a társadalom fejlődésétől nem függenek közvetlenül (uo.); amelyek a nyelv addigi életének, meglévő anyagának és kialakult szabályainak termékei, s ugyanakkor addigi és további fejlődésének irányítói. Az a kérdés tehát, hogy egy-egy szó mi é r t alakul: a társadalom fejlődésének kérdése; de az, hogy h o g y a n alakul: az már a nyelvnek belső ügye.

4. Ez a kissé talán leegyszerűsített, de alighanem helytálló megfogalmazás azonban a szavak keletkezésének kérdésére vonatkozik csak, s nem változásukéra. Míg a szavak keletkezésekor általában világos a társadalom fejlődésének a szó keletkezését kiváltó ténye; a szavak további sorsában, változásában, nem egyszer tanúi vagyunk olyan eseteknek, amelyek a társadalom fejlődésével ilyenféle kapcsolatba nem hozhatók; amely változásokat egyszerűen a nyelvnek rendszer-volta indít meg; amelyek tehát nem társadalmi okokból érthetők meg, hanem egyszerűen nyelvi környezetükből.

Lássunk erre is példát. A görög-latin eredetű *apatika* szóalakban az *a* elemet névelőnek érző magyar nyelvérzék a fejlődés során ilyen alakot hozott létre: *patika*; vagyis elvonta a névelőnek érzett elemet (vö. HORGER, MSzav.) — Ugyanígy keletkezett az eredetibb *csárdák alakból *csárda*: a nyelvérzék a vélt többesjelet elvonta (BÁRCZI, SzófSz.). E változások aligha függenek közvetlenül össze valamilyen társadalmi változással; nyilvánvalóan egyszerűen csak a rendszer rendszer-voltának, ez esetben tévesztő hatásának eredményei. — Így tárgyalja az elvonást az idegen eredetű orosz *zontik* és a belőle elvont *zont* esetében CSERNIH is (NyIK, II/5, 51).

Más példa: A magyarban bizonyos korban eleven volt a mai *-ka*, *-ke* kicsinyítőképző mellett egy *-csa*, *-cse* kicsinyítő is. Természetes, hogy a *-k* végű szavakhoz inkább ez járult, mint a szóvéggel való egybeolvadásra hajlamos *-ka*, *-ke*: az eszközök közti ilyen fajta válogatás is belügye a nyelvnek. Bizonyos korszakban azonban ez a *-csa*, *-cse* vesztett elevevényéből, majd megszűnt élő képző lenni; funkcióját a *-ka*, *-ke*, s a kettő egyesüléséből keletkezett *-cska*, *-cske* töltötte be. A *-csa*, *-cse* képzővel kicsinyített *-k* végűek bizonyos ideig fennmaradtak: *gyermekcse*, *kékcse*, *ácscsa*, mert védte őket az alapszóval való összetartozás etimológiai tudata. Mikor azonban a *-csa*, *-cse* mint kicsinyítő teljesen eltűnt, a nyelvérzék e szóalakok kicsinyítő funkcióját továbbra is érezte, a kicsinyítő funkciót azonban többé nem látta jelölve. Hogy a jelentés és az alak egymásnak megfelelővé válják újból, az etimológiai tudatot is félretolva, egyszerű hangátvétéssel beleilleszkedtek e szavak a *-cska*, *-cske* kicsinyítőképzős szavak csoportjába, ilyen alakúvá válva: *gyermecske*, *kécske*, *ácska*. A hangátvetés nyilván azért történt, hogy a jelölt tartalom összhangba kerüljön a jelölő formával; e változás tette lehetővé a tárgyalt szavaknak bizonyos csoportba való be-, illetőleg visszakerülését. Nyilvánvaló, hogy ennek a változásnak közvetlen oka sem társadalmi; célja az volt, hogy e szavak jobban a rendszerbe illeszkedjenek: a nyelv egyik szó-csoportja magához vonta a jelentésükben vele rokon, de alakjukban tőle eltérő szavakat. (Vö. HORGER: MNy. XXIV, 271; DEME: i. m. 42.)

Alighanem ide tartozik a jelentésváltozások közül a tapadás is, vagy legalábbis bizonyos esetei. A *sértés állat*-ból, a *hitves feleség*-ből, a *tokaji bor*-ból alighanem minden társadalmi változás nélkül lett *sértés*, *hitves*, *tokaji*; ugyanígy a *versköltő*-ből, a *napkelet*-ből, a *lábasmarhá*-ból *költő*, *kelet*, *marha* (vö.

GOMBOCZ, Jelentéstan 104⁹). Az indíték itt is belsően nyelvi lehetett: a stereotíp, állandó fordulatként használt kapcsolatok egyik tagja a gyakoriság folytán egyszerűen magábaszivta az egész kapcsolat jelentését s a másik elem kitétele így feleslegessé vált.

Ez utóbb felsorolt esetek tehát jellegzetesen belső változások, nemcsak lefolyásuk módjában, hanem annak okában, indítékaiban is. A fenti tételt ennek alapján tehát kiegészíthetjük azzal, hogy a szavak keletkezésekor általában a társadalmi fejlődés az ok, s a nyelv belső sajátosságai szabják meg a módot; a meglevő szavak változásakor azonban sok esetben a módon felül magát az okot is a nyelv belső sajátosságai, a nyelvnek mint rendszernek rendszer-volta szolgáltatja. (Vö. CSERNIH: NyIK. II/5, 51.) A keletkezés tehát általában függ a társadalom fejlődésétől, a változás már nem mindig; a mód pedig közvetlenül soha: ez, de gyakran a változás is, a nyelvnek már belügye.

5. Most, miután látjuk, hogy a szavak keletkezésének módját a nyelv meglevő anyaga és kialakult sajátosságai szabályozzák, — azt kell megvizsgálunk még, hogy a szóalkotás esetlegesen kialakuló új módjai, törvényei, hogyan kapcsolódnak a nyelv meglevő anyagához és addig kialakított törvényeihez. Keletkezhet-e a nyelvben merőben új szóalkotási szabály?

Két példát szeretnénk felhozni, mindkettőt a nyelvújítás korából. Előre elhárítjuk egyesek várható és érthető, de szerintünk indokolatlan ellenvételeit az irányban, hogy a nyelvújítás-alkotta szabályokat nem a nyelvből, hanem csak egyesek önkényéből lehet megérteni (így pl. VUTKOVICS S., Magyar-talanságok, 16). Éppen példáink lesznek hivatva rámutatni arra, hogy a nyelv még az önkényes alkotásokat is mennyire megrostálja, azt fogadva csak el, ami addigi fejlődése törvényeinek megfelel, aminek a meglevő törvények közt megfelelő mennyiségű és minőségű támasztéka van, ami tehát a nyelv addigi fejlődéséből és szabályrendszeréből következően kialakulhatott volna akár spontán, a nyelv belső erőinek külső hatásoktól független továbbműködése alapján is, — legfeljebb jóval lassabban s esetleg évszázadokkal később.¹⁰ S példáink talán azt is megmutatják, hogy a nyelv, az előbbi esettel ellentétben, elutasítja azt, ami addigi, történetileg kialakult és a fejlődést tovább szabályozó törvényeitől merőben eltér, gyökeresen különbözik.

Az első példa: bizonyos határozós összetételeké. Kétségtelen, hogy a nyelvújítás alkotta meg az első ilyen összetételeket: *örömteli, vízmentes, vérszegény, halbó*. Az is kétségtelen, hogy ezek németből való fordítások, tükörfelfejzések, s keletkezésükkor jelöletlen, ragtalan alkotásmódjuk magyar szempontból példátlan volt. Ezek az összetételek azonban a fejlődés során szabályba tömörültek, új törvényt alkottak. Az új törvény valahogy úgy szól, hogy a határozós összetételek első tagja bizonyos névszói utótagok esetében ragtalan. A szabály oly erős, hogy a ragozott formát tartalmazó változatot ma

⁹ Természetesen az, hogy a *marha* 'vagyon' szó bizonyos korban éppen a *lábasmarha*-féle kapcsolatokban fordult elő leggyakrabban, — a társadalmi fejlődésnek igen érdekes ténye. De ez a tény nem a tapadás szempontjából, hanem a tapadás alapjául szolgáló szó szerkezet történetére nézve fontos.

¹⁰ Ez talán rávilágít arra, hogy miben helytálló s miben nem a szokásszerűen feltételezett *egyszeri egyéni használat* → *intraindividuális utánzás* → *társadalmi utánzás* alapján magyarázott változás-elmélet (vö. pl. HORGER, A nyelvtudomány alapelvei 31.). E feltevésnek mindenképpen hibája annak figyelmen kívül hagyása, hogy a társadalom olyat utánoz csak, amire „diszponált”, vagyis ami nyelvi fejlődése belső törvényeinek irányvonalába esik.

nem érezzük összetételnek, hanem szintagmának : *selejtől mentes, párthoz hű* ; s így — nem lévén lexéma — abból nem is képezhetünk további szavakat : (*selejtőlmentesség, párthozhűség* nincsen), csak újabb és még nehezebb szintagmákat (*párthoz való hűség, selejtől való mentesség*). — Mi adott támasztékot az új alakulatoknak arra, hogy szabállyá sűrűsödjenek ; mi tehát a jelöletlen határozós összetételnek, mint szóalkotási módnak alapja a magyar nyelv sajátos, belső törvénytárában? — Nyilvánvalóan az, hogy a magyarban igen sok a jelöletlen összetétel ; sőt : a tulajdonságjelzős, a tárgyas és a birtokos összetétel csak jelöletlen lehet. Most közömbös, hogy ez történelmileg hogyan alakult ki : a mai magyar nyelvben az összetétel útján való szóalkotás módját alapvetően az jellemzi, hogy a két tag egymáshoz való viszonya jelöletlen. Az új szabály tehát a magyar nyelv eddigi belső törvényeit, eddigi sajátosságait nemcsak hogy nem rombolja, hanem éppen erősíti : az összetétel jelöletlen volta, ami a magyarra jellemző, az összetételnek eggyel több fajtájára terjed most már ki.

Ezzel az új szabállyal a nyelv egyben csiszolja rendszerét, tökéletesíti meglévő sajátosságait. A szintagma és a neki megfelelő összetétel viszonyában ugyanis ma az a helyzet, hogy a raggal jelölt szintagmának általában jelöletlen összetétel felel meg a birtokos kapcsolatokban : *az asztalnak a lába*, vagy legalábbis : *az asztal lába* szintagma, ahol a tagok viszonya jelölve van ; az *asztalláb* összetétel, ahol a tagok birtokos viszonyát semmi sem jelöli. Ugyanígy a tárgyas kapcsolatokban : *villanyt szerelő, vért forraló* szintagma ; *villany-szerelő, vérforraló* viszont összetétel.

Szemléltetve azt a ferde párhuzamot, amelyet az új szabály által a nyelv korrigálni kezdett :

	szintagma	összetétel
birtokos	<i>jelölt</i>	jelöletlen
tárgyas	<i>jelölt</i>	jelöletlen
határozós	<i>jelölt</i>	<i>jelölt</i>

(vö. DEME, A jelöletlen határozós összetételek kérdéséhez. Előadás a M. Nyelvtudományi Társaságban).

És most nézzük a másik példát. Ugyancsak a nyelvújításhoz fűződik az a próbálkozás, hogy a *házból való* kimenetel, a *kertben való* tartózkodás stb. szintagmák egyszerű képzés formájában oldódjanak meg : a *házbóli* kimenetel, a *kertbeni* tartózkodás. Az alkalmazott képző meglévő eszköz ; a képzés meglévő szóalkotási mód : mi akadályozta meg mégis a képző ilyen természetű felhasználásának elterjedését? Alighanem érthetőbbé válik, ha hozzáveszünk még néhány ilyen igét is : *kiakolbóltt, kézbesít* (vö. TOLNAI, NyŰSz.). Miért nem mondhatjuk, hogy a szállítóvállalat az árut *raktárbólttja*, vagy *házbásítja*? Hiszen itt is képzésről van szó, mégpedig a meglehetősen eleven *-ít* képzőről!

A feleletet itt a képzés alapjául szolgáló szóalak adja meg. Továbbképzés alapjául a magyarban csak lexéma, szótárilag önálló szó szolgálhat. A ragozott

szó pedig nem lexéma. Amikor látszólag ragozott szó a továbbképzés alapja, az mindig önállósult, lexémává vált ragos forma; eredetében ragozott, de funkciójában már alapszó: *köztí, utáni, melletti; távolít, továbbít*, mind önálló határozószók ill. névutók származékai. Még a *láttamoz* (NyÚSz.) ige alapjául szolgáló *láttam* alak sem nevezhető ragozott igeinek: e használatában 'aláírás, ellenjegyzés' jelentésű főnévvé vált már. A továbbképzésnek ez a módja tehát alighanem azért nem terjedt el, azért talált a nyelvben merev visszautasításra, mert ellenkezik a nyelv addigi szabályaival, mert beleütközik azokba a törvényekbe, amelyeket a magyar nyelv addig kifejlesztett magának és amelyek, visszahatva rá, irányították addigi fejlődését, és irányítják további fejlődését is.

Ez utóbbiakból tehát a következő tanulságokat szűrhetjük le: A nyelvben nemcsak új szavak keletkezhetnek, hanem új szóalkotási szabályok is. E szabályok keletkezésének egyik módja bizonyos nagyobb számú azonos jellegű eseteknek szabállyá sűrűsödése.¹¹ Az új szabály a nyelvbe bővülést hoz, hiszen termékenységet szélesíti ki. Az új szabály azonban az addigiakhoz kapcsolódik, a nyelvnek addig kialakult és érvényben volt belső sajátosságaiból értetődik s megszületésével azokat erősíti. A meglevő törvényektől merőben eltérő vagy azoknak éppen ellentmondó szabályok kialakulásának törekvése elé a nyelv, jellemző sajátosságainak, addigi törvényeinek védelmében, igen komoly akadályokat gördít. — Közvetlen társadalmi indítékot e szabályok alakulásánál aligha kereshetünk (vö. VINOGRADOV: NyIK. II/1, 4); közvetlenül vagy egy képző funkciójának kiterjeszkedéséről (pl. *-talan* átterjed melléknevekre is), vagy bizonyos alakulatoknak szabállyá sűrűsödéséről (pl. az említett összetételi forma) stb. beszélhetünk, mint a változás okáról. A társadalom fejlődése itt csak közvetettebb, mélyebben fekvő ok: ahhoz, hogy az új fogalmak sokasodásának megfelelő mértékben alkothasson a nyelv megfelelő eszközöket, szavakat, a szükségletek ad-hoc kielégítésén kívül arra is szükség van, hogy az alkotás eszközeit is szaporítsa, módjait is javítsa, csiszolja. Ez a társadalmi fejlődéssel való közvetett kapcsolat egyik oldala. A másik meg az, hogy a nyelv az új szabályokat éppen a reális szükségletek ad-hoc kielégítésére született egyes esetekből vonja le. A kapcsolat természetesen itt is csak közvetett: az egyes szavakat a társadalmi fejlődés által felvetett konkrét szükséglet hívta életre; a belőlük való szabály-elvonást azonban a nyelv már e konkrét szükségletektől függetlenül, a maga erejéből, mint önmozgással bíró rendszer végezte el. A nyelv rendszerében élete során számtalan ilyen szabály-elvonási lehetőség mutatkozik; s ezek közül a nyelv végül is azokat ragadja meg, amelyek addig kialakult szabályainak, maga-létrehozta, de rá vissza is ható sajátos törvényeinek a legjobban megfelelnek.

II.

A szóalkotási szabályoknak, éppen mint szabályoknak a kérdése azonban átvezet már bennünket a másik területre: a nyelvtan fejlődésének kérdéséhez.

I. Az, hogy a nyelv nyelvtani rendszere a korok folyamán bővül és tökéletesedik, valamennyiünk által elfogadott és könnyen elfogadható tétel. Ha visszagondolunk a ma élő nyelv nyelvtani rendszerének alapjául, kiinduló-

¹¹ Ezt a megfogalmazást erősen hangsúlyozzuk. Szó sincsen arról, hogy a magyar szabály a németből származnék; a szabály a németből származó esetek alapján a magyarban vonódott el szabállyá, — de már elvonódott, már szabállyá vált.

pontjául szolgál hajdani „kezdetleges” (SZTÁLIN : MV. 241) formára, nem nehéz ezt a tételt konkretizálnunk. A kutatásaink során elindulási alapként feltett és kikövetkeztetett finnugor alapnyelvhez, de az ugor együttélés korának nyelvvállapotához viszonyítva is, nyilvánvalóan a magyar nyelv külön élete során fejlődött ki mintegy 30 határozóragunk és 50 névutónk (vö. KLEMM, Mondattan 180—253). Ugyanerre az időszakra esik az alárendelő kötőszók, a kötőszós alárendelés kifejlődése (vö. SEBESTYÉN : MNy. XXIII, 348) s általában az alárendelő összetett mondattípusok felvirágzása (vö. KLEMM, i. m. 456). A feltevések szerint a Halotti Beszéd kora táján indult csak meg mai terebélyes igekötő-rendszerünk kialakulása eredetibb határozószókból; az igekötő perfektiváló szerepének kifejlődése pedig még ma is csak folyamatában van (vö. KLEMM, i. m. 254). Új fejlemény a magyarban a névelő is, kialakulása a XIV. századra tehető (EtSz). A szaporodás, a bővülés tehát a nyelvtani eszközök területén kézzelfogható.

Felmerül a kérdés : ez a gyarapodás vajjon egyben tökéletesedés is-e. A válasz itt is nyilvánvaló. Az új ragokkal és névutókkal való gyarapodás nem egyszerű statisztikai gazdagodás, hanem a rendszer finomodása is. A régi bizonytalan funkciójú, általános tartalmú lativustól a mai pontosan differenciált illativus, allativus, prolativus, superlativus kategóriáig és még további kategóriáig természetesen nem a szegényedés, hanem a tökéletesedés útját tette meg a nyelv. A mozgás sokféle irányának igekötőkkel való pontos megjelöléséig és az aspektusnak e mellett való kifejezéséig haladó fejlődésen át visz az út. A korlátozott lehetőségekkel dolgozó kötőszó nélküli mellé- és alárendeléstől a sokféle kötőszóval rendelkező és rengeteg árnyalatot megkülönböztetni képes mai alárendelő formáig az állandó tökéletesedés útja vezet.

A tökéletesség fokát természetesen nem gondolhatjuk valami ideálisan elképzelt nyelvnek, amely felé minden élő nyelv halad s amelyhez való hasonlóság vagy a tőle való különbözés sorolja a konkrét nyelveket a tökéletesek vagy tökéletlenek csoportjába (vö. CSERNIH : NyIK : II/5, 59). Mégcsak morfológiai alkat, vagy más nyelvi ismertetőjegyek alapján sem lehet ilyen osztályozást végezni a nyelvek között, mint ezt Marr próbálta. A tökéletességnek nincsenek nyelvi ismérvei. Alighanem tökéletes minden nyelv, amelyik hiánytalanul meg tud felelni funkciójának; annak, hogy a nyelvet beszélő társadalom gondolatainak a társadalom adott fejlettségi fokán pontos és hajlékony közvetítő eszköze legyen (vö. AHVLEGYIANYI : MV. 289). S ennek a követelmények — rövid átmeneti szakaszokat nem számítva — általánosságban minden nyelv meg is felel története folyamán mindig (vö. CSERNIH : MV. 254).

2. A nyelv, s így a nyelvtani rendszer haladó fejlődésének kérdése tehát nem valami elvont ideál felé való közelítés kérdése; hanem a nyelvet alkotó, használó és továbbalakító társadalom haladó fejlődésének kérdése; úgy, mint a szókincsé. De a szókincs elsősorban az anyagi és szellemi kultúra tényeinek növekedését, az ismert és felismert tárgyak, jelenségek, fogalmak szaporodását, vagyis a gondolkodás tartalmi bővülését tükrözi; a nyelvtan meg inkább a gondolkodási és gondolatkapcsolási formák tökéletesedésére, haladó fejlődésére; a természetben és a társadalomban felismert viszonyok számának gyarapodására és megkülönböztetésük élesedésére mutat rá. A nyelvtani rendszer haladó fejlődését tehát általánosságban, mint alapvető, végső okhoz, hozzáköthetjük a társadalomnak, első sorban elvont gondolkodásának és elvontabb megismerő tevékenységének fejlődéséhez (vö. CSERNIH :

NyIK. II/5, 52—55); részleteiben azonban ez a kapcsolat csak igen ritkán mutatható ki s akkor is csak a legnagyobb óvatossággal, a legfeltételesebb megfogalmazásban (vö. ZVEGINCEV: NyIK. III/1, 13).

Voltak, akik azt állították, hogy a szenvedő ige a rabszolgaságban, s az alárendelés is az osztálytársadalomban keletkezett kategória. Ha feltesszük ennek helyességét, akkor sem feltétlenül szükséges feltennünk a nyelvi és a társadalmi fejlődés tényeinek ilyen okozati kapcsolatát. Az alighanem helytálló, hogy a nyelv általában csak olyan kategóriákat hoz létre, amilyen viszonyokat a nyelvet beszélő nép már felismert; de a viszonyokat nemcsak a társadalomban ismerheti fel, hanem legalább olyan könnyen a természetben is. Az, hogy a *vad megöletik*, a *fa kivágatik*, legalább olyan kézenfekvő a szenvedő kategóriájának kialakítására, mint a rabszolgaság intézménye.

Az emberiség történeti előrehaladásának termékeként jelentkező (vö. CSERNIH: NyIK II/5, 54) elvont gondolkodás fejlődése maga is bonyolultan függ össze az anyagi és szellemi kultúra előrehaladásával, a természet és a társadalom tényeinek és e tények kapcsolatainak felismerésével. Egy-egy új gondolkodási formula kifejlődését sem lehet mindig — sőt, elég ritkán lehet — valamilyen konkrét fejlődési mozzanathoz kötni. Hogyan lehetne hát e fejlődés apró konkrétumaihoz rögzíteni a nyelvtani eszközök és szabályok kifejlődésének történetét, amely nemhogy a társadalom anyagi fejlődését, de még gondolkodásbeli fejlődését sem tükrözi egyszerre és közvetlenül!¹² — A nyelvtani szabályok és eszközök fejlődése és a társadalom fejlődése között tehát meddő próbálkozás lenne olyanféle kapcsolatot keresni, amelyet a szavak kialakulásánál viszont lehet, sőt kell is; a nyelvtannak ilyen közvetlen kapcsolata a társadalmi fejlődéssel nincsen. De ez nem jelenti azt, hogy semmiféle kapcsolata nincs: a nyelvtani rendszer tökéletesedése és csiszolódása, a nyelvtani viszonyítóeszközök szaporodása és differenciálódása, tehát a nyelvtani rendszer haladó fejlődése végeredményben, ha sok közvetítő állomáson keresztül is, mégis csak közvetve a társadalom haladó fejlődésének tükrözője s ugyanakkor segítője is.

3. Milyen forrásokból és milyen módon történik a nyelvtani rendszernek ez a bővülése? Itt is többféle lehet a forrás is, a mód is. Keressünk néhány példát erre a haladó fejlődésre, s vizsgáljuk meg: milyen alapból nőttek ki és milyen törvények szerint folytak le.

A feltett finnugor alapnyelvben eredetileg egy bizonyos olyan elem szerepelt általános locativusragként, amely a mai *-n* ragban folytatódik (*házon*), s amely mellett csak egy szintén meglehetősen általános másik locativusrag volt meg, a mai *-t* előzője (*Kapovárt*) (vö. ZSIRAI, FgrRok. 63, 69). Ez az *-n* elem ma már erősen leszűkített szerepű; KLEMM elemzése szerint már csak azt jelöli, hogy valami valaminek a felületén, a közvetlenül érintkező felső részen történik vagy létezik (Mondattan 187). Ma tehát már — ha így nevezhetjük — felső helyviszonyjelölő funkcióban sem egyetlen, mert a nem érintkező felső részen való történés vagy ottlét viszonyát a *fölött* névutó fejezi ki (KLEMM, uo.). De elvált tőle a fejlődés során az *alatt*, *mellett*, *előtt*, *mögött* való történés vagy létezés kategóriája is.

¹² Nem így MESCANYINOV: „Ha — mondja MARR — a nyelv nem fejlődhet önmagában, akkor az összes benne megfigyelhető szerkezeti változások és a nyelvi formák részleges változásai társadalmi alapon magyarázhatók.” (MV. 50; kiemelések tőlem. D. L.). Ő tehát a részleges változásokat is közvetlenül a társadalmi változásokhoz kapcsolja.

Ez a differenciálódás a külső helyi viszonyoknak a természetben objektíve kezdettől fogva meglevő, de az ember által a gondolkodásbeli fejlődésnek, az elvonatkoztatató készség csiszolódásának csak bizonyos haladottabb fokán tudatosított tényének felismerését tükrözi. Az *-n* elemre nézve tehát annyiról van csak szó, hogy funkcióköre megszűkült; a nyelvre nézve azonban ennél lényegesen több történt: a nyelv az eredetileg egységként felfogott külső helyviszonyt szinte egész sokféleségében ki tudja ma fejezni, igen sok árnyalattal együtt. Erre mutat még egy példa is ugyanebből a síkból: a *-nál* rag KLEMM szerint valaminek az oldalához való közelségét jelent; a *mellett* névutó hasonló viszonyt, de a közelségének nem olyan fokát (Mondattan 194, 228); a névutóvá válás útján haladó *táján* meg ennél is határozatlanabb, de lényegében az előbbiekhöz hasonló helyviszonyt.

S a külső helyviszonyoknak mindeme kifejezői szorosan kapcsolódnak külön-külön is minden tagjukban ahhoz a törvényhez, amit helyviszonyhármasságnak nevezünk. Az *-n* közelítő formája a *-ra*, távolodó a *-ról*; a *-nál* mellett ugyanígy megtalálható a *-hoz* és a *-tól*; az *alatt*, *fölött*, *mellett*, *előtt*, *mögött* szintén szorosan kapcsolódnak az *alá*, *fölé*, *mellé*, *elé*, *mögé*, illetőleg az *alól*, *fölül*, *mellől*, *elől*, *mögül* tagokhoz. A *táján* sem más, mint a hármasság egyik tagját eddig nélkülözött *felé*, illetőleg *felől* sor kiegészítője. Akárhány helyviszonyrag vagy helyviszonyt jelölő névutó alakult tehát a magyar nyelv külön életében s különösen annak utóbbi korszakában, valamennyi beleilleszkedik abba az igen régi eredetű törvényébe a nyelvnek, amely szerint a helyviszonyok valamennyi típusánál van kifejezője a közeledés, az ottlét és a távolodás aspektusának egyaránt (vö. ZSIRAI, Fgr.Rok. 62).

Miből alakultak ki ezek a névutók? Általában határozóragos önálló szavakból, mégpedig gyakran birtokos kapcsolatban: *az asztalnak alatta*; *Jóskának az érdekében*; *megkülönböztetésnek a céljából* stb. A nyelv tehát meglevő készletéből, eredetileg lexikális jellegű elemekből alakított magának szintaktikai eszközöket. A névutók és ragok etimológiája nagyrészt rá is mutat még a szemléletnek eredetileg konkrét voltára: *-ben* < R. *belen < *bél* 'Darm, belső rész' (GOMBOCZ, Szintaxis 58); *alatt* < *al* 'alsó rész' (EtSz.); *mellett* < *mell* (SzófSz.) stb. — És hogyan folyt le ez az elvonatkoztatási folyamat? Feltehetőleg az eredeti használat konkrét volt, tehát *a ház mögött* kapcsolat azt jelentette: 'a háznak a mögénéél, hátsó részénél'. Később a birtokos viszony, s a *mögött* eredeti jelentéstartalma egyre inkább háttérbe szorult a tudatban, s végül a *mögött* elem egyszerű helyviszonyjelölővé vált (KLEMM, Mondattan 227). További fejlődés azután az, amikor az egyes helyhatározóragok még elvontabb jelentést illetőleg funkciót véve fel idő-, mód-, állapot-, ok-, célhatározókká váltak (Vö. KLEMM, i. m. 167—174).¹³

Mit mond nekünk a helyviszonyragok és helyviszonyt jelölő névutók előbb megvizsgált csoportja?

1. Az új viszonyjelölő elemek keletkezése rendszerint a természetben vagy a társadalomban meglevő valamiféle viszonynak a gondolkodás által újonnan való felismerésével függ össze, annak megjelölésére szolgál.

¹³ Ez ismét fontos adalék a gondolkodás fejlődésének történetéhez, s ennek a nyelvfejlődéssel való kapcsolatához is: az elvontabb viszonyok felismerése a már felismert konkrétabb viszonyok talaján született meg. Mindazonáltal több — főleg újabb — elvontabb határozóragunk, ill. névutónk is van, amely nem éppen helyhatározói eredetű.

2. Az új viszonyjelölő elem mindig a nyelv meglévő állományából keletkezik (vö. ZVEGINCEV: NyIK. III/1, 8—9); a jelen esetben önálló ragozott névszóknek nyelvtani eszközzé válása (grammatikalizációja) útján.

3. Az új viszonyjelölő elem korábbi jelentéstartalma és későbbi funkciója egymásnak szerves folytatása; s az elem rendszerint beleilleszkedik a nyelvnek abba a sajátosságába, amely létrehozásában is közreműködött; jelen esetben a helyviszonyhármasság törvényébe. — Ez utóbbira távolabbról az is mutat, hogy a magyar nyelvben — melynek ragozó volta igen régi — névutók keletkeznek, a névutókból pedig ragok keletkeznek az újonnan felismert viszonyok jelölésére, nem pedig prepozíciók, prefixumok vagy egyéb más eszközök. Ezt nyilván elősegíti a magyar nyelvnek az a másik, de szintén belső sajátossága, hogy a névutóvá válás talaján szolgáló birtokos szerkezetben (*a háznak mögötte; Jósának az érdekében*) a birtok mindig hátul áll s nem elől, mint sok indoeurópai nyelvben; s nyilván megkönnyíti a névutóvá válást nyelvünknek az a szintén belső sajátossága is, hogy a névutóvá válás talaján szolgáló birtokos szerkezetben a birtokos ragtalan is lehet (*a ház kapuja, Jóska érdekében*), s így a szerkezetnek eredetileg birtokos volta igen könnyen homályosul el.

De vegyünk másik példát. A Mária-siralomban előforduló *qui sumha mym hyul* részlet *ki* eleméről máig is vitatják, hogy igekötő-e vagy vonatkozó névmás. PAIS DEZSŐ ez utóbbit vallja (MNY. XXXVIII, 296) s feltevését jóval nagyobb mértékben sikerült valószínűsíteni, mint ELEKFTNEK az igekötő-elméletet (uo. 192). E szerint tehát akkori nyelvünkben az igekötő ilyen használatával nem számolhatunk még. Nem sokkal később azonban az igekötő fejlődése élénk virágzásnak indult, s az igekötő mai nyelvünknek eleven és széles használati körre kiterjedő eszköze.

Az igekötők eredetüket tekintve nagyrészt ragos névszókból megkövült határozósók, s így az igekötős ige eredetileg jelölt határozós összetétel (KLEMM, Mondattan 253—254). A fejlődés során azonban az igekötőről nemcsak az eredeti rag kopott le (*meg < megé; ki < kivé; be < belé*), hanem soknál elhomályosult a határozói funkció, a konkrét irányjelölés is; sőt éppen ez segítette a lativusrag lekopását is (vö. HORGES: Nyr. XXXIX, 294—297). — Hogyan folyt le ez a fejlődés? A *megé* határozósót eredetileg nyilván konkrét határozói jelentésében használták, s így igei utótagú összetételeiben is eredeti 'vissza' jelentésében szerepelhetett: *megettér az erdőből, megméne ő lakóhelyére*. A 'vissza' jelentés azonban mozgást jelentő igék mellett magában hordja bizonyos fokig a cselekvés elvégzésének, befejezettségének mellékjelentését is; így a *megé* határozósó olyan igék mellett is használhatóvá vált lassanként, amelyek nem mozgást jelölők. Ilyen összetétel már a *megolvas, megcsinál* stb. is (vö. KLEMM, Mondattan 255). Minél jobban elhomályosult az eredeti határozósó konkrét jelentése, annál több ilyen új típusú összetétel alakult vele; és viszont: minél több ilyen új típusú összetétel alakult vele, természetesen annál jobban homályosodott el fokozatosan eredeti irányjelölő funkciója. Lassan új funkciója vált fő-, később egyedüli szerepévé. S a fejlődésnek ezen a fokon már nem összetétel többé, hanem igekötő, amely grammatikai szerepében a képzőhöz hasonló.

E fejlődés van lefolyóban ma a többi, ugyancsak határozósós előtagú összetételből eredő, igekötővel is. A *kimegy, bejön, felmegy, lejön* a mozgás konkrét irányának megjelölésén kívül már magában hordozza az aspektus, közelebből a befejezettség megjelölésének funkcióját is. Az *ír — megír* ese-

tében az igekötő nélküli és az igekötős alak kizárólag mint folyamatos és befejezett történés állnak szemben egymással. A *ki-*, *be-* stb. esetében ez még nem lehetséges, hiszen eredeti jelentésük is eleven még. Itt az aspektus megjelenésére törekvő nyelv más eszközhöz nyúl: a szórendet veszi segítségül. A *kimegyek*, *bejövök* befejezett igealakok; folyamatos formájuk: *megyék ki*, *jövök be*. Erősen kifejlődött ez az erdélyi nyelvjárásban is (vö. HORGER, MNyj. 169).

Az elvont jelentésű igék mellett, ahol a *ki-*, *be-* stb. elemnek irányít jelölő funkciója nem lehet, ezek az igekötők természetesen egyedül az aspektus kifejezésének szolgálatában állnak. Így ezeknél az aspektus síkja még finomabban differenciált lehet. Az elvont jelentésű igék egyre nagyobb számban mutatnak olyan fejlődést, hogy *meg-* igekötős alakjuk csak félig-meddig perfektív jelentésű, s az egészen befejezett cselekvést más igekötős alak fejezi ki. Csak egy példával: „A Vörös Hadsereg már Sztálingrád előtt is állandóan *gyengítette* ellenfelét, s ezzel eléggé *meggyengítette*; de Sztálingrádig még nem *gyengítette le* annyira, hogy döntő csapást mérhetett volna rá.” Hasonló az *emel*, *megemel* és *feleml* igék átvitt értelmű használatának jelentésviszonya is. Részben a *meg-* igekötő félperfektív jelentésűvé fejlődésének eredménye az is, hogy mai köznyelvünkben az eredményes befejezés kifejezésére a *meg-* igekötős alakot sokan nem érzik elegendőnek; ez segíti elő és erősíti a *kitárgyal*, *átbeszél*-félék születését és bizonyos fokú terjedését is. Aligha érthetünk tehát egyet azokkal, akik szerint ezek az igekötők egyszerűen „elszabadultak.”

Az igekötők kifejlődését egyes tudósok indoeurópai, közelebről szláv hatásnak (SIMONYI, UngSpr., 250); újabb funkciójuk kialakulását pedig igen sokan német hatásnak tartják. ZSIRAI rámutat arra, hogy az igekötők — bár a magyar nyelv külön életében alakultak ki — a magyar nyelvnek a finnugor alaphól hozott meglevő forrásaiból keletkeztek, mégpedig alighanem szintén magunkkal hozott belső tendencia működésének eredményeként. Erre mutat az is, hogy más finnugor nyelvek is fejlesztettek ki magukban, hasonló módon, igekötőket (ZSIRAI, Az obi-ugor igekötők. Bp. 1933). Ami pedig az igekötők funkciójának kibővülését illeti, ZSIRAI és KLEMM ezt egyaránt természetes fejlődésnek tartja: a konkrétól az elvontig, az elvonttól a perfektívig (Vö. KLEMM, Mondattan 254).

De vessük fel az igekötők legújabb fejlődésének kérdését is. Itt a német hatás letagadhatatlan: újonnan keletkező igekötős alakulatainknak nagy része valóban német tükörfelfejtés (vö. pl. ZOLNAI: Msn. III, 106). De vajjon ez az igekötő használatában hoz-e merőben újat? Mi az új alakok funkciója? Az, hogy a cselekvés befejezettségét jelölik. S ez a magyar igekötők eddigi fejlődésének végeredményben szerves folytatása: a *meg-* igekötő évszázadokkal ezelőtt megjárta már ezt az utat. Most — a fejlődés ingadozását és a kezdet túlzásait nem tekintve¹⁴ — végeredményben annyi történik csak, hogy a befejezettség jelölésének funkciója egyre több igekötőre terjed ki; s ugyanakkor, a *meg-* igekötő félperfektív jelentésűvé válásával, finomodik az aspektus kifejezési rendszere is. Ezt a nyelvünk eddigi fejlődéséből spontán úton is várható tendenciát talán erősíti, talán siettetni a német hatás; de semmi esetre sem létrehozza, semmi esetre sem szüli, újonnan és előzmény

¹⁴ Nem akarunk tehát azok védelmére kelni, akik mindent *kitárgyalnak*, *átbeszélnek*, *leagítálnak*. Ma még nem tudhatjuk, hogy ezek a fejlődésnek mind valóban szükséges termékei-e. De az is kétségtelen, hogy a nyelv e próbálkozásának kritikátlan üldözése értékes fejlődési tendenciát akar visszaszorítani; amelyet pedig nem megsemmisíteni kell, csak helyes mederben tartani.

nélkül. — S ezt tudva azt sem tartjuk lehetetlennek, hogy azoknak, akik az igekötők kifejlődése körül szláv hatásra gyanakszanak, valamennyire igazuk is van; de nem nagyobb mértékben, mint azoknak, akik e szláv hatást tagadják. Ha volt is szláv hatás, ez nem a semmiből hozta létre, illetőleg segítette létrejönni az igekötőket, hanem a magyarban meglevő és régi, határozószós igei összetételekből; amelyekből — mint ezt a többi finnugor példák mutatják — spontán is létrejöhetett volna az igekötő, csak talán lassabban, talán később.

Az igekötők e vázolt története az elemek szemszögéből nézve fejlődés a konkrét jelentésből az elvontba, az elvont jelentésből a grammatikai funkcióba. Ugyanez a nyelv szempontjából: az igealkotás, majd az aspektus egyre bonyolultabb és árnyaltabb kifejezése számára új eszközök és módok kifejlődése. S itt is azt látjuk, amit a szóalkotási szabály kifejlődésénél: az új kategória a gondolkodási formák fejlődésének termékeként jelentkezik, a nyelv meglevő anyagából nő ki, a nyelv addigi szabályaira épül, azoknak sorát toldja meg új szabállyal, tehát nem merőben új. S ha keletkezése vagy fejlődése összekapcsolható is más nyelv hatásával, e hatás nem a semmiből hozza létre, csak erősíti és siettetí az amúgy is meglevő tendencia kibontakozását.

Ez utóbbival kapcsolatban talán nem lesz haszontalan megemlítenünk a nyelvtani nemek kérdését. Nyelvünkben — és ez igen régi, a finnugor visszamenő sajátság — régebben a természetes nemeknek semmiféle megjelölése sem volt, nem is beszélve a grammatikai nemekről. Ezek fogalma az idegen nyelvet tanuló magyar diákoknak ma is sok fejtörést okoz. (Erre utal már SAJNOVICS is, vö. ZSIRAI, Fgr.Rok. 495.) De a fejlődés során bizonyos foglalkozásnevek mellett szükségessé vált a természetes nem megjelölése: így alakult ki a régiségben a *mosóné, királyné, szakácsné* stb. (NySz.) A megjelölés tehát egyszerű összetétellel oldódott meg. Ennek természetes folytatója ma a *tanárnő, színésznő, orvosnő*, sőt: *elvtársnő, kartársnő* stb. Az eredetileg gyakoribb *-né* alak oldalági fejlődéssel feleségnevképzővé lett; képző-voltára mutatnak a vele kapcsolatos illeszkedési törvények is: *mosóné-nak, Samuné-val* stb. (KÁLMÁN BÉLA észrevétele); a *-nő* forma azonban megmaradt összetélteli utótagnak, s megmaradt a természetes nem jelölőjének. Egyébként a csángó nyelvjárásban is problémává vált a nem, s ott — a román *-ca* nőnévképzős szavak felhalmozódásából elvont s a magyar *-ka* kicsinyítőképzővel azonosított elemmel oldódott meg: *cigánka, oláka* 'cigány nő, román nő' stb. (Nem egészen így CsÜRY: MNy. XXVIII, 300). A természetes nem megjelölése aligha mond ellent nyelvünk szabályainak: az állatoknál és az emberknél észlelhető különbségek egyszerű szemléleti tükröződéséről van itt szó. — A magyar grammatikusok közül azonban többen nyelvünk fogyatékoságának mondták már régebben azt, hogy grammatikai nemeket nem ismer. Végül Folnesics a nyelvújítás korában merészen vállalkozott a kérdés megoldására, s a természetes nem megjelölésére használatos *-né* elemet grammatikalizálni próbálva ilyen alakokat hozott létre: *szépné, öné, akiné, szegényné* stb. (Vö. TOLNAI, A nyelvújítás 100). Igyekezete gúnyos nevetésbe fulladt s a nyelven semmiféle nyomot nem hagyott. Aligha hagyhatott volna: a nyelvtani nemek megkülönböztetésének a magyar nyelvben semmiféle támasztéka nincsen. Ez a próbálkozás ugyanúgy lepergett a nyelvről, mint az egyébként évszázadok fordításaiban újból és újból jelentkező latinos módhasználat az alárendelt mellékmondatokban. Ilyesféle fejlődésnek ma is tanúi vagyunk: a német mintára keletkezett s így eredetileg többszámot vonzó összes hatá-

rozatlan számnév mellett — éppen, mert számnév — egyre gyakoribb az egyesszámú alakok használata. A meglevő itt is hasonítja az újat.

A nyelv tehát, akár saját anyagából való továbbfejlődéséről, akár idegen hatásról van szó, nem produkál hirtelen merőben újat nyelvtani rendszerében sem. A tökéletesedő nyelvtani rendszer új elemei és szabályai a már meglevő törvényekre épülnek, azoknak köszönhetik létüket. A merőben új csak igen lassan „az új minőség elemeinek fokozatos felhalmozódása útján, következképpen a régi minőség elemeinek fokozatos elhalása útján“ megy végbe (SZTÁLIN : MV. 242—243), ahogyan pl. a mongolban a korábbi flexiót kétezzer év óta, fokozatosan és igen lassan szorítja csak vissza az újabbként jelentkező agglutináció (SZANZSEJEV : MV. 114).

Bármennyire is a gondolkodási formák bővülése, a valóságban meglevő viszonyok felismerésének tökéletesedése okozza is tehát a nyelvtani rendszer haladó fejlődését általánosságban; a fejlődés módját teljes egészében a nyelvnek addig kialakult s az addigi fejlődés szabályozásában is már részt vett sajátos törvényei szabják meg: a h o g y a n kérdése tehát itt is a nyelvnek belügye. S az egyes nyelvi eszközök vagy szabályok kialakulásának közvetlen oka is általában nyelvi, s csak közvetve hozható kapcsolatba a gondolkodási formák fejlődésével.

4. Az eddig elmondottak általában csak a nyelvtani eszközök vagy törvények kialakulásának okaira és módjára vonatkoznak; ezek továbbfejlődésének történetére gyakran nem érvényesek. A további fejlődésben igen gyakran található ugyanis olyan tények, amelyek semmiféle kapcsolatba nem hozhatók még a gondolkodási formák fejlődésével sem; amely tényeket egyszerűen a nyelvnek rendszer-volta, a rendszer kényszerítő ereje hoz létre.

Nézzünk erre is példát.

A magyarban bizonyos időben egymás mellett élt a *szűkölködik vmi nélkül* és a *bővelkedik vmiben*; majd a kettő így egyenlítődtött ki: *szűkölködik vmiben* és *bővelkedik vmiben* (vö. KERTÉSZ : NyF. XXI, 30). Ugyanígy egymás mellett élt: *ingyen, olcsón, drágán ad vagy vesz*, és: *pénzért, 5 forintért ad, vagy vesz*. A nyelvjárások egy részében e kettő így egyenlítődtött ki: *ingyért olcsóért, drágáért, pénzért, 5 forintért ad vagy vesz*; más nyelvjárásokban: *ingyen, olcsón, drágán, pénzen, 5 forinton ad vagy vesz* (vö. KERTÉSZ: i. h. 18). — Természetes, hogy itt sem kereshetünk a jelenség mögött valami azt közvetlenül kiváltó társadalmi változást, de még a gondolkodás elmélyülését sem; egyszerűen az asszociatív kapoccsal egymáshoz fűzött hasonló vagy ellentétes tartalmú nyelvi formák egymásrahatásáról, kiegyenlítődséről van szó; a nyelvnek rendszer volta a közvetlen hatóerő. Vannak tehát a nyelvtani rendszer fejlődésének olyan produktumai is, amelyek nem a haladó fejlődés termékei, hanem a rendszer önmozgásának eredményei.

III.

Vessünk még egy pillantást a nyelv hangtani arculatának fejlődésére is. A hangfejlődésről tudjuk, hogy semmiféle közvetlen kapcsolatba nem hozható a társadalom fejlődésének egyes tényeivel. (Nem így MARR; vö. KAPANCJAN : MV. 134). Még az sem bizonyos, hogy akár mint alapvető okra, visszavezethető-e a hangfejlődés a társadalom fejlődésére (vö. ENGELS megjegyzéseit; id. BULAHOVSKIJ : MV. 200); sőt, hogy a hangtani állományban

kimutatható-e valamiféle bővülés, tökéletesedés a fejlődés során (CSERNIH pl. ezt a kérdést erősen kétkedve teszi fel. NyIK. II/5, 55). — De mindezzel most nem is kívánunk foglalkozni. Egyetlen kérdésre utalnánk csak most: a hangtani arculatnak bizonyos területen mutatkozó szilárdságára, nagyfokú állandóságára.

1. Tudjuk, hogy a nyelvek szóalkotásra, szavaknak egymástól való megkülönböztetésére, tehát fonematikus tulajdonságként, különböző hangtulajdonságokat használnak fel. A hangszínbeli különbségeket több-kevesebb mértékben minden nyelv kihasználja: ez az egyes magán- és mássalhangzók különbsége. Az időtartamot, mint fonematikus tulajdonságot, már nem minden nyelv használja fel, s ha felhasználja is, különböző mértékben (vö. LAZICZIUS, Fonetika, 165, 167, 171). Vannak nyelvek, amelyek a hangsúlyt is felhasználják szavaknak egymástól való megkülönböztetésére (uo. 175), s végül egyesek a dallamot, vagyis a hangmagasságot is (uo. 180).

A magyar nyelv feltehetőleg még a finnugor alapnyelvből hozta magával azt a tulajdonságát, hogy a hangsúlyt nem használja fel fonematikus, szóalkotó tulajdonságként (vö. ARANY J.: NyT. XXVII, 357). Így természetes, hogy a szóhangsúlyt használó nyelvekből beszármazó idegen szavak elvesztik a magyarban eredeti hangsúlyukat s beleilleszkednek a magyar szókinésnek szóhangsúly nélküli rendszerébe. S ezek után viszont természetes az is, hogy a magyarból idegenbe átmenő szavak beleilleszkednek az átvevő nyelv hangsúlyozási rendszerébe: pl. *huszár* > fr. *hussard*; m. *boszorka*, *bagarija* > kelet-szlov. *bosorka*, *bagarija* (KIRÁLY PÉTER közlése).

A hangszílnak a szóalkotásban való felhasználatlanul hagyása azonban nem jelent szegénységet a többi nyelvek hangállományához viszonyítva. Az időtartam mind a magán-, mind pedig a mássalhangzóknál olyan alapos kihasználtságot mutat, hogy ez ellensúlyozza az előbb említett látszólagos szegénységet. Az időtartam fonematikus felhasználása, nyomaiban, alighanem fellelhető volt már a finnugor alapnyelvben is, a magyar nyelv a maga külön életében ezt a meglevő tendenciát fejlesztette tovább, ezt tökéletesítette.

Ugyancsak már a finnugor alapnyelvben megvolt a labiális-illabiális különbség fonematikus felhasználásának bizonyos formája is: a magyar nyelvet még külön életének egy időszakába is elkísérte az *u* mellett meglevő illabiális-veláris *i* (GOMBOCZ, ÖM. II, 73). Így a magyar hangrendszer nem produkált elvileg újat, amikor az *i* mellett az *ü*, az *ë* mellett az *ö* hangot létrehozta (uo. 72, 74, 80); egyszerűen a labiális-illabiális különbség fonematikus felhasználhatóságának már megvolt elvét terjesztette csak tovább, alkalmazta újabb tagokra.

A hangtani arculatnak tehát ebből az egyetlen esetéből, a hangtulajdonságok fonematikus felhasználásának kérdéséből is világosan kiolvasható az, hogy a nyelvnek e téren is vannak bizonyos történelmileg kialakult sajátos szabályai (vö. ZVEGINCEV: NyIK. III/1, 14), amelyek a továbbfejlődésre irányítóan hatnak, s amely szabályok, törvények, éppen további esetek létrehozásával erősítik saját létüket is.

2. Még csak arra szeretnénk, ugyancsak a hangtan területéről, példát hozni, hogy a nyelv e törvényei maguk sem örök életűek, maguk is átalakulhatnak. A magyar nyelv hangtani felépítésének történetében — és bizonyos nyelvjáráásokban még ma is meglehetősen erőteljesen — fellelhető volt egy olyan tendencia, hogy az idegen eredetű mássalhangzótorlódásos szókezdet valamilyen módon feloldódjék. Ez történhetett magánhangzóelöttel: *iskola*

(SzófSz.), *otromba* (SzófSz.); magánhangzó közbeiktatásával: *gěróf* (MTsz.), *király* (SzófSz.); az egyik mássalhangzó elejtésével: *csuka* (EtSz.), *katula*, *penót* (MTsz.); esetleg még más módon is. Ez a tendencia nyilvánvalóan arra irányult tehát, hogy a mássalhangzótorlódást szó elején nem kedvelő magyar nyelvbe beleillőbbé, vagyis a magyar nyelv hangtani arculatának megfelelőbbé tegye a fenti szavakat. Az, hogy a szó elején nem kedveli a mássalhangzótorlódást: a magyar nyelvnek, hangtani alkatának, belső törvénye. Az eltüntetés törekvése így a magyar nyelvnek sajátos belső törekvése, mely a magyar nyelv sajátos hangtani alkatából adódik. A felsorolt változásokat tehát itt nem valamiféle közvetlen társadalmi ok hozta létre, hanem a nyelvnek rendszer-jellege, illetőleg a rendszerbe való beillesztés törekvése. — Hogy ez nem valami általános nyelvi törvény, hanem csak bizonyos nyelvekhez tartozó, azt pedig mutatja az, hogy pl. a szláv nyelvekben bizonyos korszakban ennek éppen az ellenkezője zajlott le: ott a német *Karl*-ból *kral* lett (BERNEKER, EtWb.) s általában *tort* > *trat* változás zajlott le, vagyis éppen hogy szókezdő mássalhangzótorlódások születtek, keletkeztek (vö. LESKIEN, Handbuch d. altbg. Sprache 60—63).

A magyar nyelvben a feloldás tendenciája sohasem fordult az ellenkezőjére: a torlódás létrehozására; de meggyengült. A mai magyarban — legalábbis a köznyelvben — egy idő óta egyre gyakoribb a fel nem oldott mássalhangzótorlódásos szókezdet: *drót*, *sróf*, *drága*, *skatulya*, *spekulál*. A törvény meggyengülését általában idegen szavak tömegesebb meghonosodásával szokták magyarázni. Kétségtelen, hogy ennek szerepe lehet abban, hogy a nyelv már nem törekszik a szókezdő torlódás minden áron való feloldására; de nyilvánvalóan támogatja az idegen eredetű szavak szókezdő mássalhangzótorlódásának megmaradását az a tény is, hogy nyelvünkben a ragozás, a képzés és a szóösszetétel kiterelvényesedésével — különösen a tövégi magánhangzók lekopása óta — egyre több szóbelseji mássalhangzótorlódás keletkezett, mely a torlódást nyelvünkben egyre megszokottabbá tette. Itt is beszélhetünk tehát támasztékról az új szabály számára, amely a természetes fejlődés útján az „új minőség elemeinek fokozatos felhalmozódása útján” jött létre. — S talán jóval több véletlennél az is, hogy a *gěróf*, *děrága*, *děrót*-féle alakok éppen a göcseji nyelvjárásban tartják legmakacsabbul magukat ma is, ahol a ragozásban is még ilyen tövéghangzós formák vannak: *könyvöbül*, *partonak*, *házoba* (vö. HORGER, MNyj. 10); Őrségből: *mondova*, *építteve* a köznyelvi *mondva*, *építve* helyén (KÁLMÁN B. adatai).

IV.

Próbáljuk most meg összegezni azokat az elméleti tanulságokat, amelyeket a felsorolt konkrét esetek szolgáltatnak.

1. A nyelv fejlődésének alapvető tendenciája a bővülés, tökéletesedés; vagyis a nyelv fejlődése haladó fejlődés. Ez azonban nem a nyelvnek saját, belső törvénye, hanem a nyelv társadalmi szerepéből kényszerűen adódó jelenség (vö. ZVEGINCEV: NyIK. III/1, 15—16). A társadalom haladó fejlődése, „az objektív valóság megismerésének folyamán egyre tökéletesedő gondolkodás” (ZVEGINCEV: NyIK. III/1, 15) és a társadalom ismereteinek gazdagodása, az anyagi és szellemi kultúra növekedése által létrehozott vagy újonnan felismert tárgyak, fogalmak és viszonyok szaporodása az, ami „meg-

követeli a nyelvtől szótárának kiegészítését“ (SZTÁLIN : MV. 228) és nyelvtani rendszerének tökéletesítését (uo.).¹⁵

A nyelv haladó fejlődésének e kapcsolata a társadalom haladó fejlődésével azonban a nyelvnek nem minden területén tükröződik egyformán (vö. CSERNIH : NyIK. II/5, 50 ; ZVEGINCEV : NyIK. III/1, 18). A szókincs bővülésének legtöbb esete közvetlenül kapcsolható a társadalom haladó fejlődésének tényeihez : az újonnan keletkezett vagy újonnan felismert tárgyhoz vagy fogalomhoz. A nyelvtani rendszer változásának tényei, akár új eszközökre gondoljunk, akár új szabályokra, már nem tükrözik közvetlenül a társadalmi fejlődés tényeit ; kialakulásuk okozati kapcsolata még a gondolkodási formák fejlődésével sem mindig nyilvánvaló. A hangtani struktúrával kapcsolatosan pedig nemcsak hogy a társadalmi fejlődésnek determináló volta nem nyilvánvaló, de még a fejlődés haladó, tökéletesedő jellege sem.¹⁶

2. Az új szó vagy új szóalkotási szabály, illetőleg az új nyelvtani elem vagy nyelvtani szabály, esetleg új nyelvtani kategória kialakulása általában a nyelv haladó fejlődésére, tökéletesedésére mutat. De a nyelvben történő változások közül nem mindegyik vezethető vissza a társadalom haladó fejlődésére, akárcsak mint közvetett, alapvető okra, s nem is minden változás haladás, tökéletesedés is egyben. Azok a változások, amelyek a nyelvnek mint rendszernek önmozgásából erednek, tehát nem hoznak a nyelvben újat, csak a meglévőt csiszolják : nem vonhatók a tökéletesedést mutató változásokkal egy csoportba. Ilyenek : a nyelvtani asszimiláció ; a szavak analogikus alakváltozásai ; a kontamináció, az elvonás, a tapadás ; a hangtani asszimiláció, a kiesés, nyúlás, egyszerűjtés, alaknyújtás stb. (vö. KAPANCJAN : MV. 134 ; ZVEGINCEV : NyIK. III/1, 14). — Ezek — éppen, mert a nyelvnek rendszer-voltából érthetők — nem valamelyik konkrét nyelv sajátos törvényei, hanem bármelyik nyelvben előfordulhatnak. Ezek általános nyelvi törvények (vö. ZVEGINCEV : NyIK. III/1, 12), de a nyelv haladó

¹⁵ CSERNIH szerint a nyelv fejlődésének belső törvényei szabják meg a nyelvfejlődés progresszív jellegét (NyIK. II/5, 57). Szerintünk : a nyelvfejlődés progresszív jellegét a nyelv társadalmi szerepe szabja meg : a nyelv fejlődése azért haladó fejlődés, mert a haladó fejlődésben lévő társadalomnak, annak haladásával együtt fejlődő, gondolatközlő eszköze. — Az azonban kétségtelen, hogy a belső törvények működése szabja meg a progresszív nyelvfejlődés jellegét, vagyis a kényszerű bővülés konkrét formáit és módját.

¹⁶ Ez CSERNIHNél — aki a belső törvények „belső“ voltát társadalmi függőségük közvetlenségi fokával méri — ilyesféle osztályokat eredményez :

1. szavak kihalása, keletkezése, elterjedése *viszonylag belső* törvények szerint történik (mert a társadalmi fejlődés mint indító ok elég világos) ;

2. új nyelvtani kategória keletkezése *nem teljesen belső* törvények szerint történik (mert a gondolkodás fejlődése mint ok elég világos, ha nem is oly közvetlen, mint a szavaknál) ;

3. nyelvtani asszimiláció, analógia stb. *teljesen belső* törvények szerint (mert az ok itt a nyelv rendszer-voltának kényszerítő ereje, azaz sajátosan nyelvi) ;

4. a hangváltozások a *legbelsőbb* törvények szerint folynak le (mert sem társadalmi kötöttségük, sem progresszív jellegük nem világos ; inkább a rendszer önmozgásának eredményei) (Az egészre l. NyIK. II/5, 54—55). — Az osztályozás, illetőleg az egyes megállapítások alapjául szolgáló szempontnak az a fő gyengesége, hogy a nyelvfejlődés belső törvényeire gondol általában, nem pedig valamely nyelv fejlődésének belső törvényeire. Így további eredményeink ettől eltérőek lesznek, mert szempontunk is más.

fejlődésének szemszögéből nézve nem fejlődési, hanem változási törvények csak.

Természetesen a nyelvi változásnak ezek az általános törvényei minden nyelvben másképpen konkretizálódnak; de ez nem a törvényeket, hanem az illető nyelvet jellemzi. Az, hogy az analógia-érzék a magyarban többesjelnek vélt *-k* végzetet vonhat el, nem az analógia valamilyen sajátos tulajdonságának köszönhető, hanem annak, hogy a magyarban *-k* többesjel van. S éppen ezért az analógia aligha produkálhat a nyelvre nézve újat, inkább csak kiterjeszti a meglevő sajátságok hatókörét: képzőnek érzett szóvéget megeleveníthet, mert képzők a magyarban vannak; de aligha keletkezhetne például mai nyelvünkben azonos szókezdetekből analogikus elvonással akárcsak egyetlen prepozíció is.

A nyelvi változásoknak ezek az általános törvényei¹⁷ tehát nem tekinthetők valamely konkrét nyelv fejlődése belső törvényeinek. Belsőek, sőt a fejlődés belső törvényeinél is „belsőbbek“ (így nevezi CSERNIH: NyIK. II/5, 55) annyiban, hogy teljesen függetlenek a nyelvet beszélő nép történetétől, sőt magától a nyelvtől is, amelyben megjelennek, sőt legtöbbször az időtől is, amelyben megjelennek. De mégsem vonhatók valamely nyelv fejlődése belső törvényeinek fogalma alá, éppen mert nem valamely nyelvre jellemzők, hanem a nyelvre mint nyelvre általában. S nem is igazán fejlődési törvények, mert — függetlenek lévén a társadalom fejlődésétől — a nyelvnek mint rendszernek öncélú csiszolódását, s nem mint gondolatközlő eszköznek bővülő csiszolódását, nem haladó fejlődését szolgálják. S nem is eléggé konkrét törvények, mert túlságosan általánosak, saját arculatuk nincsen; azt, hogy hangátvetés milyen hangok közt s milyen irányba mikor történjék, már nem a hangátvetés törvényei, hanem a magyar vagy más konkrét nyelv sajátosságai, éppen saját fejlődésének belső törvényei határozzák meg. CSERNIH véleményével ellentétben, aki szerint ezek belső törvények, s a felsorolandók csak viszonylag belsőek (vö. NyIK. II/5, 55), helyesebbnek látszik ezeket általánosaknak nevezni (Vö. ZVEGINCEV: NyIK. III/1, 12, 17).

3. E kizárás után talán könnyebb lesz megközelíteni azt a kérdést, hogy mit nevezhetünk valamely nyelv fejlődése belső törvényeinek.¹⁸ Röviden talán így fogalmazhatnók meg: *Minden*

¹⁷ Ezekről azért is hangsúlyozzuk, hogy a változásnak, s nem a fejlődésnek általános törvényei, mert általános fejlődési törvények a valóságban nincsenek, legföljebb MARR rendszerében voltak (Vö. CSIKOVA: MV. 28). — Ezek az általános törvények éppúgy a nyelvnek nyelv voltából adódnak, mint az egymástól független nyelveknek más azonos funkciói és kategóriái (vö. SZANZSEJEV: NyIK. II/3, 24). — A keletkezés és a változás természetesen nem az elem, hanem a nyelv szempontjából értendő: amikor az eredetileg helyhatározói jelentésű *-ért* rag ok- és célhatározóvá fejlődik, az elem szempontjából az csak változás; a nyelv szempontjából azonban — s itt ez a döntő — új ok-, ill. célhatározórag keletkezése, ha nem éppen az új kategória kialakulása, tehát mindenképpen keletkezés, amely a bővülést, csiszolódást, vagyis a nyelv haladó fejlődését szolgálja.

¹⁸ A terminológiával van némi zavar: Sztálin elvtárs háromszor, egy konkrét nyelvről beszélve, így használja: „по внутренним законам своего развития“ (orosz 27; MV. 244); a nyelvtudomány feladatának kijelölésekor pedig: „изучение внутренних законов развития языка“ (orosz 28; MV. 244). A magyar fordítás — és a NyIK. cikkei is — ezt hol a *nyelv fejlődésének belső törvényei*, hol pedig a *nyelvfelődés belső törvényei*, egyszer pedig *saját belső fejlődési törvényei* kifejezéssel fordítják. A szovjet szerzők is beszélnek olykor a *belső fejlődés törvényeiről*.

nyelvnek megvannak a maga, csak rá jellemző sajátosságai, amelyek fejlődése során kialakultak benne s oly erősen sajátjává, lényegévé váltak, hogy továbbfejlődésének módját is megszabják, irányítják, befolyásolják. Ezek statikusan nézve sajátosságok; mozgásukban, a fejlődést irányító működésükben nézve pedig: az adott nyelv fejlődésének belső törvényei.

Ennek megértéséhez a nyelv funkciójából kell kiindulnunk. A nyelvnek, mint az adott társadalom gondolatközlő eszközének a fejlettség adott fokán, közönség és viszonylag állandónak, megállapodottnak kell lennie ahhoz, hogy e funkcióját betölthesse. Ilyen állandó viszonylagos megállapodottság nélkül a nyelv nem lenne mindenki számára érthető. — Ugyanakkor azonban a nyelvnek, éppen mint gondolatközlő eszköznek, állandóan fejlődnie, változnia kell, hogy követhesse a társadalom gondolkodásának tartalmi és formai bővülését, haladó fejlődését, mert enélkül nem maradhatna a gondolatok adekvát közvetítője. Egyrészt tehát jellemzi a nyelvet az állandóságra törekvés, másrészt az állandó változásra való törekvés. E két, alapjában ellentétes tendencia úgy egyeztethető csak össze, ha a nyelv igyekszik változása, fejlődése közben is viszonylag állandó maradni, „a létező nyelv alapelemeinek kifejlesztése és tökéletesítése útján“ (SZTÁLIN: MV. 241), vagyis a meglevőt megőrizve fejlődni tovább, s a fejlődést is a meglevő anyagból a meglevő törvények szerint végezni; s mindezt lassú felhalmozódás útján.¹⁹

A legnyilvánvalóbb ez az új szavak alakulásakor: szavakat általában a nyelvben meglevő tőszavakból meglevő képzőkkel, vagy az összetétel valamilyen meglevő szabálya szerint alkotunk. — De lényegében ugyanez történik a nagyobbarányú változások végbemenetelekor is: az új elem vagy törvény a nyelvnek meglevő anyagából fejlődik ki, mégpedig meglevő, már kialakult és addigi fejlődésének is irányt szabó belső törvényei alapján.

4. A nyelv egyes területein — mint láttuk — más és más a bővülés közvetlen indítéka; s a fejlődésnek más és más az üteme is. Szavak igen hamar alakulnak ki: a szókincs jelentősen gyarapodhatik néhány év alatt is; egyes szavak nyelvtani elemmé válása (grammatikalizációja) már általában évszázadokat vesz igénybe; egyes nyelvtani elemek funkciójának kiterjeszkedése hamarabb megy végbe, mint új szabályok elvonódása, vagy különösen új nyelvtani kategória kialakulása.

De amikor a szókincset és a nyelvtant, bővülésük közvetlen indítéka és fejlődésük gyorsasága szempontjából így szétválasztjuk, rá kell mutatnunk összefüggésükre is. A nyelvtani szabályok szavakon valósulnak meg és csak

A nyelv fejlődésének belső törvényei kifejezés értelmezhető egy nyelvre, vagy általánosan a nyelvre; a nyelvfejlődés belső törvényei viszont csak általánosan, s így megtevésztő, mert a belső törvények éppen nem a nyelvfejlődést, hanem egy-egy konkrét nyelv fejlődését irányítják. — A nyelv belső fejlődési törvényei kifejezés pedig egészen mást jelent; valamiféle külső fejlődési törvényeket tételez fel, mint ellentétet.

Mivel a nyelv fejlődésének teljes történetét két tényező irányítja: részben a nyelv fejlődésének külső körülményei (ezek társadalmiak, ez a fejlődés alapvető oka és a jelenségek elterjedésének szabályozója); részben pedig a nyelv fejlődésének belső törvényei (ezek sajátosan nyelviak, s ezek szabályozzák a fejlődés lefolyásának módját) s mindkettő mindig egy-egy konkrét nyelvre vonatkozik, talán helyes lenne állandóan a nyelv fejlődésének belső törvényeiről beszélni.

¹⁹ A valóság tehát mindenben ellentmond MARRnak, aki szerint a változások minőségiek, azaz gyökeresek; és robbanásszerűek, azaz hirtelenül beállók; s aki szerint mindez a társadalmi alapformáció megváltozásának kísérője (vö. MESCANYINOV: MV. 67—68).

a szavakon való megvalósulásukban léteznek (ZVEGINCEV : NyIK. III/1, 8). Az új szabályok elvonására is szavak azonos eseteinek felhalmozódása teremti meg a lehetőséget : láttuk ezt az összetételi szabálynak egyes esetek felhalmozódására alapuló elvonásánál. Az új nyelvtani eszközök kialakulásához anyagért általában a szókinészhez nyúl a nyelv : a nyelvtani elem keletkezésének legismertebb formája az eredetileg önálló szavak grammatikalizációja : ezt mutatta a rag, a névutó ; az igekötő, a kötőszó története. — S éppen ez az utóbbi mutat rá a nyelv fejlődésének egy igen fontos és igen érdekes tényére : hogy a nyelvtani kategóriákban és szabályokban mutatkozó elvonatkoztatás útját mindegyik nyelv maga járja meg (vö. ZVEGINCEV : NyIK. III/1, 13). Ezt mutatja az is, hogy ami a magyarnak *mellett* ('mellénél'), az az angolnak *beside* ('oldalánál') : ugyanaz a helyviszony-kategória a konkrétól az elvontig való elvonatkoztatás útját egészen más elindulási pontról s más állomásokon át tette meg.

5. Láttuk, hogy még a szavak keletkezésének is — bármennyire nyilvánvalóan és közvetlenül a társadalmi fejlődés is keletkezésük oka — a nyelv érvényben lévő szabályai szabják meg a módját (képzés, összetétel stb.). Az idegen szavak befogadásakor is — bármennyire készen kapja is a nyelv hangtestüket és jelentésüket — a nyelv érvényben lévő sajátságai szabják meg beilleszkedésük módját, alakítják ki végleges formáját. — A nyelv meglevő sajátságainak a változás módját szabályozó jellege azonban sokkal fokozottabban érvényesül a szóalkotási szabályok és a nyelvtani rendszer fejlődése területén. Ezeket a történelmileg kialakult és a fejlődés módjára irányítólag ható sajátságokat — működésükben, dinamikájukban — alighanem nyugodtan tekinthetjük az adott nyelv fejlődése belső törvényeinek.

Láttuk, hogy a magyar nyelvben — ha viszonyjelölő elemeinek kellék-tárát bővíteni akarja — névutók, s ebből ragok keletkeznek, nem pedig prepozíciók, prefixumok, vagy flexiós jelenségek. — Ha szóösszetételi szabályainak számát szaporítani akarja, azt az összetétel jelöletlensége elvének kiterjesztésével éri el. — Ha idegen eredetű szavakat fogad be, elhagyja róluk a rendszerébe nem illő szóhangsúlyt, illetőleg átalakítja rendszerének megfelelően időtartammá. — Ha új fonematikus eszközöket akar magának teremteni, a labiális-illabiális ellentét további kihasználásához ; az időtartam felhasználásának teljesebb kifejlesztéséhez ; a zöngétlen-zöngés ellentét újabb esetének felhasználásához (*zs* hang, vö. KNEZSA : MNy. XXIX, 156) fordul. Továbbfejlődésének módját és irányát tehát minden területén megszabják azok a sajátságai, amelyek hosszú évezredek alatt alakultak ki s amelyek eddigi fejlődését is szabályozták. — Vajjon mit nevezhetünk a magyar nyelv fejlődése belső törvényeinek, ha nem ezeket a minden új sajátságának bölcsőjénél ott álló szabályait, mint alakulása aktív hatótényezőit?!

De láttuk azt is, hogy voltak fejlődési tendenciák, amelyeket a magyar nyelv, története során, visszautasított, kiselejtezett. A latinos módhasználatot az alárendelt mondatokban nem vette át, mert egyébként sem tett eddig sem különbséget semmi módon az egyenes és függő beszéd, a direkt és az átképzéletes előadás stb. közt (vö. KLEMM, Mondattan 571—573). Elutasította a ragozott szavak továbbképzésének kínálózó lehetőségét, mert új szavakat csak lexémákból képez, s a ragozott alak nem lexéma. Nem fejlesztette ki a nyelvtani nemek megkülönböztetésének szabályát, mert addigi fejlődésében nem volt semmi, ami ennek alapjául szolgálhatott volna. — Vajjon mit

nevezzünk a magyar nyelv belső törvényeinek, ha nem ezeket a minden visszautasított tendencia koporsójánál ott álló sajátságait, alakulásának ebben is aktív hatótényezőit?!

S milyenek voltak azok az idegen hatások, amelyeket befogadott? Gyökeresen újat, belső törvényeitől merőben eltérőt hoztak-e? Láttuk, hogy a kifinomult kötőszós alárendelés nem minőségileg új benne, hanem támaszkodik az — igaz, hogy primitív, de mégis megvolt — kötőszó nélküli alárendelésre. A bonyolult igeneves szerkezet alapja a finnugorban is meglévő egyszerű igeneves szerkezet (vö. KLEMM, Mondattan, 381). — Az igekötő alapja: a határozószós összetétel. — A jelöletlen határozós összetételé: a jelöletlen összetételek egész sora. — A szókezdő mássalhangzótorlódás újabban észlelhető megtűrésének támasztéka: az újabban kialakult nagymennyiségű szóbelseji torlódás. Mindezeknek tehát magva, alapja, támasztéka volt a nyelv addigi fejlődésének törvényei közt; az idegen hatás ezt a már meglévő tendenciát legfeljebb segítette, erősítette, kibontakozását siettette. — Hol keressük a magyar nyelv fejlődésének belső törvényeit, ha nem itt, a minden idegen hatást gondosan ellenőrző s csak a meglévő sajátságainak megfelelőket bebocsátó szabályok közt?²⁰

6. A nyelv fejlődésének e belső törvényei általában egy nyelvhez kötöttek, annak termékei s egyben fejlődésének szabályozói. De az egymással anyagi rokonságban levő nyelvek mutathatnak közös belső törvényeket, éppen anyagi rokonságukból érthetően s annak bizonyítékaként (ZVEGINCEV: NyIK. III/1, 16). A felsorolt belső törvényeknek pl. nagy része nemcsak a magyar nyelvet jellemzi, hanem a finnugor vagy az ugor nyelveket általában is.²¹

7. A nyelv fejlődésének e belső törvényei természetesen nem öröktől fogva valók s nem is örök életűek. A magyar nyelvnek az a sajátsága, hogy összetételeinek nagy része jelöletlen, annak terméke lehet, hogy azok a szintagmák, amelyek először váltak ki mondatokból összetételekké tapadva, jelöletlenek voltak. Ilyen volt a tárgyas, a birtokosjelzős, a tulajdonságjelzős szintagma (vö. KLEMM, Mondattan 275, 353). Az összetétel jelöletlenségének szabálya ezekből vonódhatott el; tehát előbb voltak jelöletlen összetételek, azután — és éppen ezek alapján — vált csak szabállyá az összetétel jelöletlensége. — A néhány — szinte minden nyelvben meglévő — névszói viszonyragon felül ma már tizesével található viszonyragok névutókból alakultak, a névutók pedig önálló ragos szókból, melyek talán azért álltak a szók mögött s nem előttük, mert a névszóvá válás talajául szolgáló birtokos vagy egyéb szerkezetnek ez volt a szórendje (vö. KLEMM, Mondattan 352). Nem lehet-

²⁰ Valamely nyelv fejlődésének belső törvényei tehát lényegükben különböznek a nyelvi változás általános törvényeitől. Ez utóbbiak: a) maguk okozzák a változást, de: b) a változás nem része a nyelv haladó fejlődésének; — a nyelv fejlődésének belső törvényei viszont: a) nem okozzák a fejlődést, csak lefolyásának módját, irányát szabják meg; b) a fejlődés oka — közvetlenül vagy közvetve — a társadalom fejlődése, így a belső törvények által irányított — bár nem okozott — fejlődés progresszív.

²¹ Ezeknek bizonyos nyelvekben mutatkozó közös volta tehát egészen más eredetű, jellegű és funkciójú, mint az asszimilációé, egyszerűjtése stb. A rokon nyelvek fejlődésének közös belső törvényei tehát lényegükben különböznek a nyelvi változás általános törvényeitől (vö. II/2. pont) s azokkal egy pillanatra sem vonhatók egybe.

len tehát, hogy ez a pusztai szórendi kérdés adta azután meg az alapot a magyar és a finnugor nyelvek alapvetően agglutináló morfológiai jellegének kifejlődésére.

A nyelv fejlődésének belső törvényei tehát történeti képződmények: kialakultak, s ugyanúgy át is alakulhatnak. (Nem így CSERNI: NyIK. II/5, 45). Ez utóbbira a hangtani struktúrából a mássalhangzótorlódás kiküszöbölési tendenciájának elhalványodása a példa. A tövégi magánhangzók lekopásával a régi ragok és képzők kötőhangként megtartották ugyan a magánhangzót (vö. GOMBOCZ, Alaktan 35), de az önálló szavakból újonnan alakult képzők s a névutókból agglutinálódott új ragok már kötőhang nélkül járultak a mássalhangzós szóvéghez is, s ugyanígy az összetételek mássalhangzós kezdetű utótagjai az ugyancsak mássalhangzós végződésű előtagokhoz. Ekkor már nem volt meglepetés az úgynevezett Horger-törvény — a második nyílt szótag magas nyelvvállású magánhangzójának kiesése — útján keletkezett mássalhangzótorlódás sem (vö. HORGER: Nyr. XL, 14); majd egyre gyakoribbá vált lassan a szókezdő torlódás meghagyása is: az eredetileg szigorú belső törvény vesztett erejéből, a hangtani arculat átalakulása megindult.

8. Nézzük meg még röviden e belső törvények kialakulásának és működésének dialektikáját is. A fejlődés módjára talán az önálló szavaknak nyelvtani eszközzé válása, grammatikalizációja szolgáltatja a legvilágosabb példát. A *megé* határozósó példáján láttuk, hogy nyelvtani funkciója végeredményben szerves folytatása a szó korábbi konkrét jelentéstartalmának. Az első lépés az volt, hogy bizonyos összetételekben a határozósó konkrét jelentése az irányjelölés mellett a befejezettség jelölését is magában hordta. S ekkor megkezdődött a bizonytalan tapogatózás az új funkcióban való fokozott kiterjeszkedés felé. Az első analóg esetek nyilván közel álltak még a konkrét jelentéshez is. Azután minél jobban elhomályosult az eredeti konkrét jelentés, annál jobban kiterjedt a *meg-* igekötő hatóköre; és viszont: minél jobban kiterjedt használati köre, annál jobban homályosult el eredeti jelentése. — De jó példa volt erre a képzők funkciója kiterjeszkedésének útja is. Az első fosztóképzős melléknév, pl. a *hűtelen* nyilvánvalóan szokatlan lehetett, hiszen a fosztóképző addig csak igékhez és főnevekhez járulhatott. De már megvolt a példa, — amelyet támogatott az a tény, hogy a magyarban a névszók egyes fajtái közt a határ amúgy sem túl éles; — s minél több melléknévre terjedt ki, annál megszokottabb lett ez az új használata; és viszont: minél megszokottabb lett ez az új használata, annál több melléknévre terjedhetett ki (vö. SZILY, NyÚSz.), míg végül a nyelvérzék számára ez a használata is egészen természetessé és szabályossá vált.

Bonyolultabban, de nyilvánvalóan lényegében hasonló módon fejlesztik és erősítik magukat a nyelv fejlődésének belső törvényei is. Az addigi analógiák a helyviszonyhármasság jegyében hozzák létre az új ragokat és névutókat, kiegészítik a hiányos sorokat, — mint a *felé* és *felől* hiányos sorát a *táján* névutó — s minél több rag és névutó keletkezik a helyviszonyhármasság törvényének jegyében, annál erősebbé válik egyben maga a helyviszonyhármasság is, mint a fejlődés belső törvénye. — S ugyanígy: azzal, hogy a magyar nyelvben az összetétel jelöletlen voltának törvénye új területre terjedt ki: bizonyos határozós összetételekre, — erősödött a magyar nyelvnek éppen az a belső törvénye, amely az új szabály megszületését is segítette: hogy a magyarban az összetételek nagy része jelöletlen.

A nyelv tehát, amikor fejlődése belső törvényeit alkalmazza az új elem vagy szabály keletkezésekor, egyben erősíti is fejlődése belső törvényeit. Így alakulnak ki, hatnak tovább és erősítik magukat a törvények mindaddig, amíg esetleg lassan ki nem szorítja, fel nem váltja őket valami új törvény, amely azonban, ugyanúgy mint ők, nem hirtelen jelenik meg a semmiből, hanem az „új minőség elemeinek fokozatos felhalmozódása útján“ (SZTÁLIN : MV. 242); s amely elindítja az addig érvényben volt belső törvényt „a régi minőség elemeinek fokozatos elhalála útján“ (uo. 243).²²

*

Korántsem teljes és nyilvánvalóan több ponton is vitatható áttekintésünknek végére értünk. A feltett kérdést aligha oldottuk meg, de talán közelebb jutottunk egy lépéssel a megoldás felé. Még azt kell megjegyeznünk, hogy a nyelv fejlődése belső törvényeinek tanulmányozása önmagában sohasem rajzolhat kerek képet a nyelv egészének teljes történetéről. Többek között hiányossága az, hogy az új nyelvi jelenségeknek keletkezéséről ad csak képet; elterjedésük útját már nem világítja meg (vö. CSERNIH : NyIK. II/5, 41). Nem mutat rá arra sem, hogy elterjedtek-e az egész nyelvben, oly értelemben, hogy a nyelv minden nyelvjárása s a nyelvet beszélők mindegyike számára közöseké váltak-e; s hogy közös voltak csak megértésüket jelenti-e, vagy mindenki által való használatukat is. Mindez további vizsgálatok tárgya. — S ezekben a pontokban lényegében újból azt a kérdést kell felvetnünk, amelyet a nyelvfejlődés alapvető okának kutatásakor is : hogy „a nyelvet és fejlődési törvényeit csak abban az esetben lehet megérteni, ha a legszorosabb kapcsolatban tanulmányozzák a társadalom történetével, — annak a népnek a történetével, amelyé a tanulmányozott nyelv és amely ennek a nyelvnek alkotója és hordozója“ (SZTÁLIN : MV. 238).

„Tehát : a nyelv fejlődése belső törvényeinek tanulmányozása azt jelenti, hogy tanulmányozzuk a nyelv struktúráját, a benne működő törvényszerű normák rendszerét, mint a nyelv *adott minőségének* megnyilvánulását s mint a nyelv nemzeti sajátosságának kifejezőjét. E kutatásokat az általános törvények alapján s a nyelv hordozójának, a népnek történetével szoros kapcsolatban kell folytatnunk.“ (ZVEGINCEV : NyIK. III/1, 18). — Úgy érezzük ezért : nem lépett rossz útra a magyar nyelvtudomány, amikor első ötéves tervének központjába a nagy összefoglalások alapjául szükséges leíró és történeti anyagösszehordást tette, másrészt a szempontok keresését a későbbi feldolgozásokhoz (vö. DEME, Ötéves nyelvészeti tervünk tudománytörténeti jelentősége. Előadás a M. Nyelvtudományi Társaságban, 1949. júniusában. — A terv vázlata : MNy. XLV, 97). Az az elmaradás, ami ez utóbbi területen, az elvi és módszertani előmunkálatok terén mutatkozik, alighanem behozható még.

S természetes, hogy nyelvtudományunk nem lenne modern és nem lenne marxista, ha munkájának : a nyelv eddigi fejlődése és jelenlegi állapota

²²Bizonyos új minőség ilyesféle első elemének tekinthető az agglutináló magyar nyelvben az egyre képzőfunkciójúbbá váló igekötő, mely e funkcionális átalakulással az első prefixummá válhatik. Természetesen az ilyen átalakulás további évezredek kérdése lenne; s egyébként is : az indoeurópai nyelvekben az igekötő jól megfér a képzőfunkciójú és egyéb szuffixumokkal. (Vö. mégis a személyes névmás prefixálódási folyamatát a francia és az angol igeragozásban, az orosz multidőben, stb.??)

tanulmányozásának, nem érezné normatív jellegű végcélját. Mert a nyelv fejlődése belső törvényeinek történeti, s a nyelv jellegzetes sajátosságainak leíró vizsgálata nem öncél, hanem eszköz arra, hogy segíteni és ellenőrizni tudjuk nyelvünk további alakulását: vajjon a magyar nyelv fejlődésének belső törvényei szerint, jellemző sajátosságainak megfelelően folyik-e.

DEME LÁSZLÓ